НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ

НЕБОЈША ОЗИМИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ПРВИ МЕСЕЦИ НОВЕ ВЛАСТИ

Издавач:
Народни музеј Ниш
Главни и одговорни уредник:
Ненад Спасић

Аутори изложбе и каталога:
Небојша Озимић
Рецензент:
Др Дејан Антић
Аутор поставке:
Оливера Николић
Дизајн и припрема за штампу:
Дејан Ринчић
Фотографије предмета:
Жељко Цајић
Конзервација предмета:
Драгана Ишљамовић
Валентина Миловановић
Сузана Живковић
Александра Цајић
Лектор:
Марија Шапић
Превод на енглески језик:
Ивана Караџић

Штампа: Агенција RINCHA, Ниш
Тираж: 300 примерака

Изложба је реализована под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије

ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ПРВИ МЕСЕЦИ НОВЕ ВЛАСТИ (1944-2019)

Други светски рат један је од најкрвавијих светских сукоба у историји човечанства. Оштрице ратних дејстава и тешких времена нацистичке окупације у периоду од априла 1941. до јесени 1944. године нису заобишле ни југ Србије. Један од оних градова који је пре 75 година ослобођен од нацизма (1944-2019) био је Ниш – једини град јужно од Београда на тлу окупиране Србије на чијој територији се налазио нацистички концентрациони логор. Због великих страдања логораша и херојског отпора Ниш у Другом светском рату има тешку, занимљиву и илустративну прошлост.

У намери да расветли ратне и друштвено-политичке процесе који су карактерисали живот и судбину Ниша за време окупације и у првим месецима после пада нацизма, господин Небојша Озимић нам је подарио публикацију под насловом: „Ослобођење Ниша у Другом светском рату и први месеци нове власти (1944-2019)“. Уз осврт на свеопште прилике у граду пред сам крај рата, главни акценат његових истраживања усмерен је на завршну фазу ослобођења Ниша и самог југа Србије. У тако конципираној публикацији чији основни хронолошки оквир почиње са септембром 1944. године обрађена су интересантна питања попут политичког организовања грађана Ниша у новим „револуционарним условима“, међувлашћа у граду и суревњивости између припадника НОВ-а и бугарског Отечественог фронта, есхумације стрељаних, митинговања, али и чувене Нишке операције. Најобимнији део публикације посвећен је операцијама за ослобођење Ниша октобра 1944. и ревитализацији разрушеног града, док је анализирано питање идеолошког разрачунавања нових власти са политичким неистомишљеницима посебно вредно пажње.

Поштујући нормативе историјске науке и научну методологију, Небојша Озимић је на сажет, сликовит и упечатљив начин представио

судбину Ниша и његових грађана у завршној фази Другог светског рата, али и у свитању новог тоталитарног поретка. Ниш, који ове године обележава јубилеј 75. година од пада нацизма заслужио је поновно расветљавање тако сложеног историјског процеса најмање из два разлога. Први је тај што се скоро 30 година од укидања једнопартијског система у Србији историјске појаве везане за ратна дешавања од 1941. до 1944. године на тлу југоисточне Србије коначно могу сагледавати, анализирати и тумачити без идеолошке острашћености и условљености политичким системом. И други, можда још и важнији јесте тај што су жртве фашистичког и титоистичког терора у Нишу и хероји борбе за слободу југа Србије у Другом светском рату заслужили да се сетимо њиховог страдања и њихових великих подвига. То су довољно велики разлози како у научном, тако и у моралном смислу, због којих рукопис „Ослобођење Ниша у Другом светском рату и први месеци нове власти (1944-2019)“ топло препоручујем за штампу.

У Нишу, 24. септембра 2019.

Доц. др Дејан Антић
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

Скраћенице

АС - Архив Србије

ВА - Војни архив

ИАН - Историјски архив Ниш

НмН - Народни музеј Ниш

НмН ЗО - Народни музеј Ниш, збирка оружја

НмН ЗРе - Народни музеј Ниш, збирка реалија

НмН ЗФ - Народни музеј Ниш, збирка фотографија

НмН ЗЛ - Народни музеј Ниш, збирка логора

НмН ФББ - Народни музеј Ниш, фонд бугарских војника

ЦАМО - Централни архив министарства одбране Руске федерације
(Центральный архив министерства обороны Российской федерации)

Увод

Осмог априла 1941. немачки авиони су бомбардовали Ниш. Окупаторске јединице су већ наредног дана ушле у полусрушени град, чиме је и званично почела окупација Ниша. У месецима који су уследили, Немци су на простору Србије имали све озбиљнији проблем са оружаним отпором који се организовано јавио у народу. Појединачне акције, попут оне Александра Војиновића када је 2. августа 1941. бацио бомбе на хотел „Парк" у коме су били немачки војници, притом убивши једног а ранивши пет официра, биле су нешто са чиме Немци нису могли да изађу на крај. Како би сузбила овакве и сличне акције, немачка Фелдкомандантура 809 издаје проглас да ће убудуће за једног убијеног немачког официра бити стрељано 100 Срба и Јевреја.

Септембра 1941. у простору касарнске зграде коњичког пука „Милош Обилић" формиран је логор (LAGER NIŠ), у који су најпре били допремљени чланови нишке Јеврејске општине заједно са већом групом Срба. Изградњом логора, премештено је и место за егзекуције – Делијски вис и Ћузине ливаде заменила је зараван брда Бубањ. Током 1942. догодила су се два бекства заточеника из логора. У првом бекству (12. 2. 1942), које је уједно било и прво организовано бекство логораша из једног нацистичког логора, од 147 логораша њих 105 побегло је преко жица. У другом бекству (2. 12. 1942) учествовало је пет логораша које су Немци ухватили и убили на лицу места.

Током 1943. и до средине 1944. из логора су логораши ишли или на стрељање или у интернацију. Само из нишког логора интернирано је преко 4000 људи Живот у Нишу постајао је све несигурнији.

1. Припрема за напуштање Ниша и уништавање трагова злочина

На непосредну могућност напуштања Србије окупационе власти су почеле помишљати у другој половини августа 1944. године, када су издата и прва наређења о евакуацији, првенствено цивилних установа у земљама Трећег рајха, а онда и наређења за постепено извлачење материјала, сировина и машина.[1]

Четворогодишња окупација била је обележена невиђеним терором – бројне масовне гробнице, спаљене куће и села, на десетине хиљада људи одведених на тешке присилне радове и у потпуности девастирана привреда. Требало је уништити оно што је највише теретило Немце па је направљен план да се у пролеће 1943. изгради крематоријум у логору на Сајмишту где би били спаљени посмртни остаци жртава. Ипак, до изградње није дошло те се приступило новом проналажењу начина како ће се најлакше и најбрже уништити тела стрељаних и угушених на стратиштима широм окупиране Србије.[2] У ту сврху формиран је 1052. специјални одред полиције и службе безбедности са задатком да у највећој тајности уклони трагове масовних злочина немачке окупационе управе у Београду, а затим и у другим градовима и местима.[3] Специјални одред се састојао од штаба, једне полицијске чете и чете затвореника. На челу штаба налазио се дотадашњи начелник IV одсека Гестапоа Оперативне групе полиције и службе безбедности за Србију СС мајор Бруно Затлер. Сачињавало га је још 12 припадника немачке тајне полиције из Оперативне групе одреда за Србију из Београда и из Главне управе безбедности из Берлина на челу са криминалистичким инспектором Вилхелмом Темплом. У радне чете улазили су логораши и затвореници из Београда.

---

1 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd, 1979, 223–225.
2 *Isto,* 208.
3 *Isto,* 209.

У Ниш је из Београда од марта до краја јула 1944. године у три групе стигло 100 затвореника из логора на Бањици, логора на Сајмишту и из полицијских затвора. Затвореници су улазили у састав Специјалне радне команде (1005) и имали су задатак да у присуству Немаца униште трагове њихових злочина почињених у Нишу за време окупације. Прву групу од 15 затвореника чинили су заробљени припадници Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО), који су фебруара 1944. године заробљени у Шумадији. Након обављеног посла сви су били стрељани. Другу и трећу групу чинили су заробљени припадници и сарадници Народноослободилачког покрета (НОП-а) из јужне Србије, највише из околине лесковачког села Подримце.[4]

На Бубњу су на уништавању трагова нацистичких злочина радили затвореници који су чувани и храњени у нишком концентрационом логору одакле су их нацисти сваког дана одвозили камионима на рад. Међу њима највише је било заробљених Италијана који су на крају били убијени и спаљени.[5] Један од преживелих логораша, који је на Бубњу послуживао немачке подофицире приликом крвавог посла, сећа се да је за кремацију ископаних лешева била конструисана ломача са бетонским стубовима висине један и по метар и да је иста претходно дотерана возом из Београда. На овим стубовима биле су причвршћене челичне решетке, а на њих су стављане цепанице премазане смолом и катраном. На ове цепанице бацало се од 250 до 300 ископаних и извађених лешева, а потом би се упалила ватра. Кремација је врло кратко трајала. Чим би се завршило са једном групом, стављане су нове цепанице и бацали нови лешеви. Преко затрпаних јама, из којих су вађени лешеви, сејана је трава, а мали тенк-гусеничар је поравнавао површине. Свака убијена особа одмах је кремирана. Радна група на Бубњу чувана је у малој бараци у којој је била пуштена струја тако да је свако бекство било онемогућено.[6]

---

4 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд немачких полицијских докумената службе безбедности (Befehlshaber und des SD) (даље: BdS), досије В-1405; Н. Озимић, А. Динчић, Б. Симовић, И. Груден Милентијевић, И. Митић, *Жртве Лагера Ниш (1941–1944)*, Ниш, 2014, 65.

5 Историјски архив Ниш (даље; ИАН), Фонд Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (даље: Козара) Ниш (1944–1947), кутија (даље: кут). 1, фасцикла (даље: фас). 67.

6 Народни музеј Ниш (даље: НмН), историјско одељење – збирка предмета заточеника логора на Црвеном крсту (даље: ЛЦК), кут. 8, мемоарска грађа (даље: МГ), Изјава Марка Франете и Петра Лазаревића.

Добијени пепео је ситњен и просејаван. Криминалистички секретари би га на лицу места прегледали и све племените метале слагали у посебне сандуке. Сандуци су паковани и одношени у Берлин у Криминалистичко-технички институт (RHSA).[7] Институт је био главно сабиралиште за златне протезе, оквире за наочаре, прстење, сатове и друге драгоцености, које су на овај и сличне начине одузете од затвореника и стрељаних људи.[8]

Спаљивање лешева у Нишу започето је приближно кад и уништавање трагова злочина у Јајинцима код Београда. Према подацима послератне Земаљске комисије за утврђивање ратне штете, кроз концентрациони логор у Нишу је за време окупације прошло око 30.000 затвореника, а 10.000 логораша и затвореника из других затвора у граду стрељано је на Бубњу код Ниша.[9] Тачан број стрељаних није било могуће утврдити пошто су нацисти уништили трагове злочина.

2. Немачке војне снаге септембар–октобар 1944. године и појачана антиосовинска делатност пред почетак Нишке операције

Организацију војноуправног окупационог система у нишком округу Немци су започели 28. априла 1941. године када је у Нишу формирана Фелдкомандантура 809 Ниш.[10] Обухватала је територију некадашње нишке административне области, због чега је и носила назив *Обласна војноуправна команда*. Надлежност фелдкомандантуре била је војне, управне, привредне и политичке природе, а обухватала је некадашње округе: Лесковац, Ниш, Крушевац, Зајечар и Косовска Митровица.[11]

---

7 Reichssicherheitshauptamt, Главни безбедоносни уред Рајха директно подређен Хајнриху Химлеру. Chris McNab, *The SS, 1923–1945: The Essential Facts and Figures for Himmler's Stormtroopers*, 2009, 41.

8 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, 210.

9 Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем: 110), фасцикла број 61 (у даљем: 61).

10 *Исто*.

11 Војни архив (даље:ВА), фонд; Народна војска Југославије (даље:НАВ), Т-312, Р-112, С-9333131.

Хитлеровом заповешћу број 11 од 8. марта 1944. године, регулисана је одбрана насељених места на окупираним подручјима. Подељена су у две групе: „упоришта" (*Ortsstützpunkten*) и „утврђена места" (*faste Plätze*).[12] Истог месеца дошло је и до потчињавања Војноуправне команде Југоистока, односно Србије, групи армија „Ф".[13]

На састанку код немачког команданта Југоистока, 5. септембра 1944. године, коме је присуствовало 12 највиших окупационих функционера на Балкану и у Србији, извршена је темељна процена ситуације и одлучено је да се убрза евакуација немачких цивила.[14] Већ 21. септембра територија окупиране Србије била је проглашена борбеном (ратном) зоном што је истовремено значило и ликвидацију комплетног окупационог апарата.[15] Фелдкомандантуре и крајскомандантуре су расформиране а уместо њих по градовима су формиране војнооперативне команде. Радиле су као *Обласне војноуправне команде* у својству Команде града, на чијем челу се налазио командант одбране. Почело је такође и трансформисање војних снага у борбене групе које су покривале одређене територије.[16]

Немачка команда Југоистока известила је 2. септембра 1944. године да су јединице ЈВУО извршиле више напада и препада на немачке и бугарске снаге у југоисточној и централној Србији, уз губитке на обе стране.[17] Поједини Михаиловићеви команданти затражили су сарадњу са обласним штабовима јединица НОВЈ са циљем заједничке борбе против окупатора.[18]

Паралелно са ангажовањем ЈВУО против окупаторских трупа доскорашње јединице 1. бугарског корпуса и 5. бугарске армије, започеле су такође нападе на немачке трупе, напуштајући територију југоисточне

12 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944,* 218.

13 *Isto,* 223. Иван Митић, Небојша Озимић, Александар Динчић, *Ниш октобра 1944*, Ниш, 2015, 12 (у даљем тексту *Ниш октобра 1944*).

14 *Kreso,* 218, 223. Ситуација са савезницима је била алармантна по Немце: Румунија је била испала из осовинског строја, док је испадање Бугарске било питање дана. *Ниш октобра 1944*, 23

15 *Kreso,* 218, 223-224.; Архив Института за војну историју, НАВ - Т-311, р. 191, с. 637–642.

16 *Isto.*

17 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-59.

18 ВА, фонд Четничка архива (даље: ЧА), кут. 100, регистарски број документа (даље: рег.бр) 21/1, документ под ознаком S-V-16694/1.

Прстен немачког војника (НмН, ЗРе, инв. бр. 659)

Србије и Македоније. Њихов циљ је био одлазак у Бугарску и стављање под команду Црвене армије која се налазила надомак Софије.

У исто време савезници свакодневно бомбардују градове у склопу тактичке операције „Ratweek" (Недеља пацова), како би прекинули све видове комуникације и онемогућили извлачење немачких снага из Грчке. Већ 2. септембра извршен је напад на Ниш, а мета око 200 четворомоторних бомбардера били су железнички објекти. У исто време, ловци из заштите напали су складиште погонског горива недалеко од Ниша, уништивши притом и муницијски транспорт од девет камиона који је био намењен за морнаричке јединице у Прахову на Дунаву. Немачка команда издала је наређење да се остатак транспорта пробије из Ниша уз помоћ извиђачких тенкова и да се преко Књажевца пребаци у Прахово.[19]

Ново бомбардовање Ниша уследило је 8. септембра. Град је напало око 100 бомбардера. Приликом напада на железничке објекте уништена је у потпуности железничка станица Црвени крст. Истог дана бомбардована је и железничка станица у селу Поповац која је том приликом јако оштећена.[20]

Руско-бугарски авиони, који су 20. септембра летели на правцу Краљево–Ниш, бомбардовали су мост на Јужној Морави код села Мезграја. Истог дана, 35 руских авиона у два наврата напали су главну железничку станицу у Нишу и аеродром. Приликом напада на железничку станицу Црвени крст, погођен је и помоћни воз и уништена једна локомотива.[21] У овом нападу су погинула три немачка официра за које један преживели заточеник логора у Нишу тврди да се ради о официрима који су надгледали завршне радове на Бубњу приликом спаљивања лешева и да су побили преостале затворенике.

19 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-58; *Исто*, С-98.

20 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-355.

21 *Zbirka dokumenata i podataka NOR*,(даље: Zb.NOR) XII/4, prilog br. 1. Izvod iz ratnog dnevnika komande grupe armija „F" za period od 1. jula do 31. decembra 1944, 962-963.

Њихов спровод је био свечан. На три посмртна ковчега биле су положене заставе са кукастим крстом. Пратња је ишла преко Црвеног крста до логора и затим преко нишког поља до Доњег Комрена, где су и сахрањени.[22] Три дана касније, 23 руска авиона напала су мостове код Ниша као и аеродром. До краја септембра напади руских авиона постају учесталији.[23]

Уочи напада 14. српске бригаде НОВЈ на немачке и бугарске јединице на потезу Ниш–Алексинац, према упутствима штаба 23. дивизије, Велимир Костић Пајеж и Ђурђан Петровић Ика, партијско-политички радници Окружног комитета Комунистичке партије Југославије за нишки округ, водили су преговоре са бугарском посадом на железничком мосту код Суповца о заједничкој акцији против Немаца и рушењу моста. Бугари су одбили сваку сарадњу.[24]

Штаб 23. дивизије дошао је до закључка да су немачке снаге прилично јаке у сектору Ниша, а да се штаб 1. бугарског корпуса још увек није изјаснио о крајњим намерама. Стога је одлучио да у првој фази изврши јак притисак на спољну одбрану Ниша, а у другој, уколико Бугари прихвате његове услове за заједничку сарадњу и борбу, напад и на сам Ниш.[25]

У ноћи између 31. августа и 1. септембра, 1. батаљон и минерска група из састава 14. српске бригаде напали су немачку јединицу у Горњој Топоници и после жестоког отпора преузеле контролу над овим крајем.[26] Приликом притиска на спољну одбрану Ниша, у селу Горњи Комрен, 1. септембра иза поноћи, нападнута је једна немачка јединица која је била смештена у тамошњој основној школи. После овог напада уследиле су репресалије. Истог дана, изјутра, група фелджандарма из Ниша долази у Горњи Комрен и пали село. Тада је изгорело укупно 190 објеката, а међу њима и сеоска школа. Немци су реквирирали школску просторију, инсталирали радио станицу, спровели телефонску везу и монтирали антену. Након блокаде села,

---

22 НмН, ЛЦК, кут. 8, МГ, Изјава Марка Франете.

23 *Zb.NOR*, XII/4, prilog br. 1. Izvod iz ratnog dnevnika komande grupe armija „F" za period od 1. jula do 31. decembra 1944, 964.

24 С. Миладиновић, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд, 1982, 189.

25 *Исто,* 190.

26 *Ниш октобра 1944*, 32

Пиштољ '' Луīер'' (НмН, ЗО, инв. бр. 111)

ухапшено је 90 сељака који су касније отерани у нишки логор, где су били злостављани и мучени, а један од њих је стрељан на самом улазу у логор. Немци су такође из села покупили и отерали сву стоку. У нападу на страни партизана рањена су два борца, док су три немачка војника била заробљена и одведена. Због ових заробљених војника Немци су у селу тукли Војислава Јовановића, Чедомира Милојевића, Вељка Живковића, Драгутина Јанковића и Милана Живића, старца који је убрзо умро од последица батинања.[27]

За време напада на спољну одбрану Ниша, током дводневних борби Немци су имали четири заробљена војника и изгубили су шест камиона. Порушен је мост код села Брениица као и железничка пруга у дужини од 3 километра.[28] Немачки дневни извештај за 1. септембар говори о нападу на железничку станицу у Топоници као и на прузи Сталаћ–Ниш. Извештај за 2. септембар пружа више података. У њему се наводи да је одбијено неколико ноћних напада на рејону од Топонице до Дражевца које су вршиле *црвене чете*, у којима је било и жена, и да су имали 55 погинулих или рањених лица.[29] Извештај од 4. септембра такође региструје нове напада и препаде на аутомобилске колоне на друму Ниш–Алексинац.[30]

Почетком октобра 1944. године немачке војне и полицијске јединице у Југославији налазиле су се свуда у дефанзиви. Од савезничких војних формација, у источној Србији оперисале су јединице совјетске 57. армије у

27 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, хроника села Горњег Комрена (Е-71); АЈ, 110–161, документ број 50 (даље: 50).

28 С. Миладиновић, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, 193.

29 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-59.

30 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-174.

садејству са јединицама југословенског 13. корпуса.[31] Немачки команданти су првобитно веровали да ће са војним и полицијским трупама, које су се налазиле дуж бугарске границе, и са 7. СС дивизијом „Принц Еуген", у долини Нишаве, као и најављеним појачањима из Грчке одбранити територију источне Србије и сачувати линију комуникације која из Скопља води према Нишу и Београду. То је за немачке војне снаге било изразито важно јер је, по плану, тим правцем требало да се повлачи група Армија „Е" из Грчке, са више од 350.000 војника.[32] Првог октобра 1944. године новоформирана Команда корпуса „Милер"[33] преузела је команду над сектором 7. СС дивизије „Принц Еуген" и 1. брдске дивизије. Све јединице које су се налазиле под командом истог корпуса биле су подељене као борбене групе, а свака од њих је носила име према неком заповеднику. У састав ових борбених група укључени су и поједини батаљони Српског добровољачког корпуса.[34]

Од снага 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген", до краја септембра 1944. године, у Ниш су доведене: Команда (Штаб) дивизије са пиштапским јединицама (око 350 људи); 4. и 5. чета Извиђачког батаљона или Борбена група „Нојман" (200 људи), затим Батаљон везе (734), па 13. СС пук, или Борбена група „Дојч", названа тако по имену команданта пука Дојча, са 4.178 људи, затим 7. артиљеријски пук, без 4. дивизиона (2.236) и позадинске јединице дивизије (2.800), укупно око 10.500 људи. Овим јединицама су придодате јединице које су обезбеђивале Фелдкомандантуру, логор, као и друге значајније објекте у граду.[35]

Немачки Вермахт у одбрани Ниша није могао да рачуна на снаге генерала Милана Недића. На састанку официра Српске државне страже (СДС) у Нишу и немачког фелдкомандanта Фена, последњи је наредио да се трупе СДС морају борити заједно са немачким снагама против надирућих совјета и партизана и бити потчињене немачкој команди. Представник СДС затражио је да му се дозволи да чује мишљење и осталих оперативних

31 М. Џелебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, Београд, 1992, 123.

32 Grupa autora, *Drugi svetski rat*, knjiga III, Ljubljana, 1981, 76.

33 Корпусом је заповедао немачки генерал Фридрих Вилхелм Милер (Friedrich Wilhelm Müller) и због тога је корпус добио назив „Милер".

34 ВА, НАВ, Т-314, Р-849, С-1417.

35 Д. Мирчетић, *Дванаеста српска НОУ бригада (од Црне Траве (Острозуба) до Винковаца*, Београд, 1991, 152.

официра који нису били на састанку. Дана 14. септембра 1944. године, одржана је конференција официра СДС на којој су сви донели јединствен закључак да се Српска државна стража неће борити заједно са Немцима против надирућих снага Црвене армије, да се повлачи из Ниша и прикључује ЈВУО као Српски ударни корпус (СУК). Исте ноћи, искористивши заузетост Немаца и под изговором да иде да се бори против партизана, СДС одлази из града и прикупља се око Ражња, где формално стаје под команду генерала Драже Михаиловића.[36]

У резерви дивизије, у Нишу су се налазили 37. противавионски пук (22. противавионска топа 88 мм и 12 противавионска топа 20 и 37 мм, без средстава вуче), свеукупно око 1.000 људи, школа за борбену обуку тенкиста (300 људи), 1. полицијски батаљон (250 људи). Резерва је бројала око 3.000–3.500 људи, око 40 оруђа и око 300 моторних возила.[37]

Школу за борбену обуку тенкиста, која је улазила у састав 1. брдске дивизије, водио је потпоручник Мориз (Morisse). У школи је било 6 официра, 17 подофицира и 284 војника. Школа је располагала са 7 лаких и 4 тешких пушкомитраљеза и 54 тенка и све до 6. октобра није имала борбени распоред. За време Нишке операције ући ће у састав 7. дивизије „Принц Еуген", док ће један део са потпоручником Моризом бити прикључен борбеној групи Шебел (Schöbel).[38]

Командант 7. СС дивизије „Принц Еуген" био је генерал-мајор Ото Кум. Од људства исте дивизије, 50% чинили су Немци из Баната, 40% Немци из Румуније и 10% Немци из осталих земаља Европе (фолксдојчери).[39] Седиште дивизије било је у Нишкој Бањи.[40]

---

36 *Народне новине* од 21. октобра 1964. године, Ниш, 8.

37 Ј. Максимовић, *Операција за ослобођење Ниша од 8. до 14. октобра*, Нишки зборник, бр.14, Ниш, октобар 1984, 81.

38 ВА, НАВ, Т-314, Р-849, С-120; *Исто*, С-121; *Исто*, С-1417.

39 *Isto,* 76; Д. Мирчетић, *Дванаеста српска НОУ бригада (од Црне Траве (Острозуба) до Винковаца*, Београд, 1991, 151.

40 Д. Мирчетић, *Дванаеста српска НОУ бригада*, 153. Густав Фелбер је био главнокомандујући немачки заповедник у Србији – преузео команду над једним делом армијске групе, која је стога добила име по њему.

Немачка аутоматска пушка МП 41, (НмН, ЗО, инв.бр. 73)

По пристизању у рејон Ниша, штаб 7. СС дивизије планирао је да запоседањем јачих упоришта затвори све правце који воде према Нишу. Зато је 2. октобра упутио једну групу јачине пука према Власотинцу, а другу према Белој Паланци како би се организовала одбрана ширег рејона Ниша.[41]

Од јединица у граду, које нису смењене довођењем дивизије „Принц Еуген", најактивнији је био 98. брдски ловачки пук, који је стигао у јулу из Београда. Приликом удруженог напада јединица НОВЈ и Црвене армије на Зајечар, 7. септембра 1944. године, где се поред посадних трупа налазило и око 1000 немачких рањеника, који су скинути у Прахову и 1.500 немачких избеглица, из Нишке Бање је послата група за деблокирање града. Чинили су је управо војници из 98. брдског пука: једна пионирска чета и једна батерија јуришних топова. Пре одласка у Зајечар, други и трећи батаљон истог пука били су стационирани у селу Горња Врежина. Овде су према послератним пријавама вршили потеру за партизанима, пљачкали неке сељаке и једног стрељали.[42]

Војници, подофицири и официри који су обезбеђивали концентрациони логор или се у њему налазили као полицијски персонал, сврстани су по његовом расформирању у састав СС јединица. Командант логора и шеф

41 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen"*, Coburg, 1978, 287–289.

42 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-277; АЈ, 110–61–497.

нишког Гестапоа Ерих Винеке додељен је штабу 13. СС пука, који је притом био део борбене групе „Виганд”, као иследни официр, будући да је у цивилству био правник. Исти је био случај и са бројним нишким фолксдојчерима. Сви су се прикључили немачким снагама и касније се с њима повлачили.[43]

Јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген” су, попут 98. ловачког пука, биле ангажоване на прилазима граду. Највећу акцију су извели 10. септембра 1944. године у Гаџином Хану и Првој кутини. Пре ове акције борци 12. српске бригаде 22. дивизије, који су разбили један део снага Чегарског корпуса ЈВУО у Гаџином Хану и Мариној Кутини, приближили су се Првој кутини а тиме и Нишу. Командир једног вода није успео да поруши пропуст на путу Гаџин Хан–Ниш, па су немачки тенкови несметано дошли из правца Ниша и одбацили бригаду натраг у Заплање.[44]

У Првој кутини, припадници дивизије „Принц Еуген” стрељали су Косту Лазаревића под изговором да је бежао. У истом селу су заробили, саслушали и стрељали потпоручника Србислава Панића из Пирота, који је био командант једне бригаде ЈВУО. Након радијског говора краља Петра II Карађорђевића, где је наредио четницима да пређу у редове НОВЈ, приступио је 12. бригади и остао у селу након што је бригада одступила и вратила се назад у Заплање.[45]

Немачки војници и есесовци су према послератним пријавама, за време својих боравака по нишким селима у септембру 1944. године убили или стрељали 20 лица под оптужбом да су устаници, да помажу устанике, врше курирске и шпијунске задатке, држе сакривено оружје или беже испред немачких трупа.[46]

---

43 АС, фонд БИА, кут 5, фас. 12 (Немачка полиција у Нишу – заплењени материјали и материјал УДБ), документ број (даље: док. бр), 159.

44 Д. Мирчетић, *Дванаеста српска НОУ бригада*, 130.

45 АЈ, 110 – 61 – 580.

46 АЈ, 110 – 61 – 557.

3. Стварање Отечествено-фронтовске армије и први план Нишке операције

Немачка команда Југоистока је 2. септембра 1944. године сматрала да је пропала било каква могућност преговора са Бугарима и припремила је хапшење команданата 1. Окупационог краљевског корпуса и 5. бугарске армије, генерала Асена Николова и Стојана Стојанова са ужим штабовима. Истовремено, наређено је да се спречи одлазак бугарских јединица из Србије и Македоније, да се повуку снаге немачког генерала који се још увек налазио у Софији са посадним трупама, да се уведе Специјална команда, ослободе интернирци и уништи немачки војни материјал.[47]

У раним јутарњим сатима 4. септембра, ухапшен је генерал Асен Николов, са ужим штабом а након два дана немачке посадне трупе евакуисане су из Софије и Пловдива и стигле су без компликација у Пирот.[48] У исто време бугарске дивизије почеле су увелико да напуштају територију Србије што је узроковало сукобе међу дојучерашњим савезницима. Немци нису допуштали бугарским јединицама да се повлаче и гонили су их. У таквим акцијама бугарска 24. и 25. дивизија заустављене су северно од Ниша, док су команданти дивизија били заробљени и притворени. Двадесет друга дивизија је 25 километара источно од Ниша скренула са главног друма и умакла у правцу североистока. Двадесет шеста и 6. дивизија са деловима 24. дивизије некако су успеле да пређу бугарску границу источно од Лесковца и наставиле марш ка југу.[49] Колико је ситуација била затегнута говори и чињеница да је 7. септембра немачки командант Југоистока издао наређење да делови ојачаног 99. брдског ловачког пука затворе линију од села Градиште до Теловца у близини Беле Паланке, како би се заштитили од могућег бугарског

47 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-14.
48 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-174.
49 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-242.

напада са истока.[50] Према извештају нишке Фелдкомандантуре 809 од 1. до 6. септембра заробљено је 822 Бугара и Румуна док су се враћали у своју земљу. Међу њима је било 36 официра, 9 службеника, 777 подофицира и војника. Притом је одузето: 620 пушака, 26 аутомата, 17 митраљеза, 68 пиштоља, 160 ручних бомби, 66.000 метака за пешадијско наоружање, 17 путничких аутомобила, 26 камиона и 12 запрежних возила.[51]

У исто време у Софији су се догађале велике промене. Још 9. септембра 1944. године, преко оружане борбе припадника антифашистичке организације (Отечественог фронта), новоформирана бугарска влада затражила је примирје од Совјетског Савеза са обећањем да ће у најскорије време објавити рат Немачкој. Влада Отечественог фронта је након преузимања власти 9. септембра издала јавну Прокламацију бугарском народу у којој се осуђује претходна монархофашистичка влада пошто је принудила Совјетски Савез да објави рат Бугарској и позвала народ да се прикључи борби против фашистичког освајача.[52]

Истог дана совјетска Врховна команда наредила је команданту совјетских трупа маршалу Толбухину да обустави операције против бугарске војске и прикључи се Трећем украјинском фронту за борбу против немачких снага у југоисточној Србији.[53] Осамнаестог септембра нова бугарска Отечествено-фронтовска армија прикључила се Трећем украјинском фронту, да би 1. октобра била проглашена општа мобилизација за борбу нове бугарске војске против снага немачког Вермахта. Из расформираног 1. корпуса и 5. армије у нову војску је мобилисано око 100.000 војника, подофицира и официра, па је бројно стање Отечествено-фронтовске армије уочи почетка Нишке операције износило 574.000 људи.[54]

---

50 *Ниш октобра 1944*, 35; ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-276. Након почетка акције 1. брдска дивизија је известила да су 22, 24. и 25. бугарска дивизија у потпуном расулу, да су оставиле велике количине оружја, муниције, опреме и возила и побегле у планине са циљем да пређу границу између Беле Паланке и Зајечара. Због тога је обустављено даље гоњење. Дивизија је такође јавила да је нестало немачко одељење за везу при штабу 25. бугарске дивизије (један официр и тројица војника). ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-276.

51 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-277.

52 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 387.

53 Р. Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, Лесковац, 1968, 400.

54 *Исто,* 93–94, 366.

Бугарске војнике и старешине, које су успеле да избегну хапшења и побегну у Бугарску, совјетска команда у Софији укључила је у предстојеће операције за ослобођење Ниша.[55]

Крајем септембра 1944. године у Москви су вођени разговори између генералног секретара Бугарске комунистичке партије (БКП) Георги Димитрова и главнокомандујућег југословенских партизанских снага и генералног секретара Комунистичке партије Југославије маршала Јосипа Броза Тита. Постигнут је споразум да бугарска војска узме учешће у борбама за ослобођење југословенске територије на бази равноправности словенских народа и пријатељског односа између југословенске и бугарске комунистичке партије.[56]

С тим у вези, први контакти између представника штабова 13. корпуса Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) под командом пуковника Љубе Вучковића и Трећег украјинског фронта Црвене армије под командом маршала Фјодора Толбухина у вези са употребом бугарских јединица на нишком правцу, одржани су 22. септембра 1944. године.[57] Том приликом прецизирани су задаци које је добила бугарска 2. армија под командом генерал-мајора Кирила Станчева у предстојећим борбама.[58] Штаб новоформиране 2. бугарске армије налазио се у Пироту, а штаб 13. корпуса у селу Бари Чифлик, 5 километара југозападно од Пирота.[59]

Бугарски аутомат МОД ЗК 383 (НмН, ЗО, инв. бр. 100)

55 *Исто.*
56 *Исто,* 373.
57 М. Целебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 126.
58 *Исто*, 126.
59 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 130–131.

Тринаести корпус је у то време имао око 30.000 бораца, који су већином били наоружани заплењеним немачким наоружањем и делом наоружањем англоамеричког порекла добијеним ваздушним путем од савезника.[60]

У Пироту је разрађен први заједнички план за ослобођење Ниша и Лесковца. Према замисли Штаба Трећег украјинског фронта југословенским снагама је дата другоразредна (помоћна) улога, а Главном штабу Србије наложено да изда наређење својим јединицама за почетак партизанског ратовања – нападима у позадину непријатеља. Дејства је требало да отпочну 9. октобра, а сам дан ослобођења Ниша није био испланиран.[61] Са оваквим задацима Главни штаб за Србију се није сложио и командант, генерал-лајтнант Коча Поповић је 2. октобра авионом одлетео у Крајову (Румунија), да Титу изложи проблем и замисли Главног штаба Србије за предстојећу операцију.[62] Након интервенције Коче Поповића и преговора са генерал-пуковником Сергејом Бирјузовим, Тито је удовољио молби бугарске делегације и сложио се са њиховим предлогом да бугарска армија, са циљем своје рехабилитације и уз ангажовање сопствене армије, узме учешће у ослобођењу Србије али је за носиоца операције југа Србије одредио јединице под командом Коче Поповића.[63] Ниш је требало да буде ослобођен 10. октобра.[64]

Одбрана Ниша је, поред осталог наоружања, располагала и са 36 противавионских оруђа, више тенкова и оклопних аутомобила, а 7. СС дивизија и два полицијска батаљона су били моторизовани и оспособљени за брз маневар.[65]

---

60 Ј. Максимовић, *Операција за ослобођење Ниша од 8. до 14. октобра*, Нишки зборник, бр. 14, Ниш, октобар 1984, 81.

61 *Исто*, 82.

62 *Исто*.

63 *Исто*.

64 *Исто*, 83.

65 *Исто*.

4. Нишка операција према новом плану

Већ 5. октобра у село Блато, западно од Пирота, стигао је штаб бугарске 6. пешадијске дивизије, састављен од два поручника и шест припадника Црвене армије. Штапски официри налазили су се под командом пуковника Титова, којег је поставила совјетска команда у Софији.[66]

Од совјетских војних јединица за овладавање нишавским правцем ангажован је 1. гардијски утврђени рејон (у рангу бројчано слабије дивизије) и три ваздухопловне дивизије. То су биле далеко надмоћније снаге од

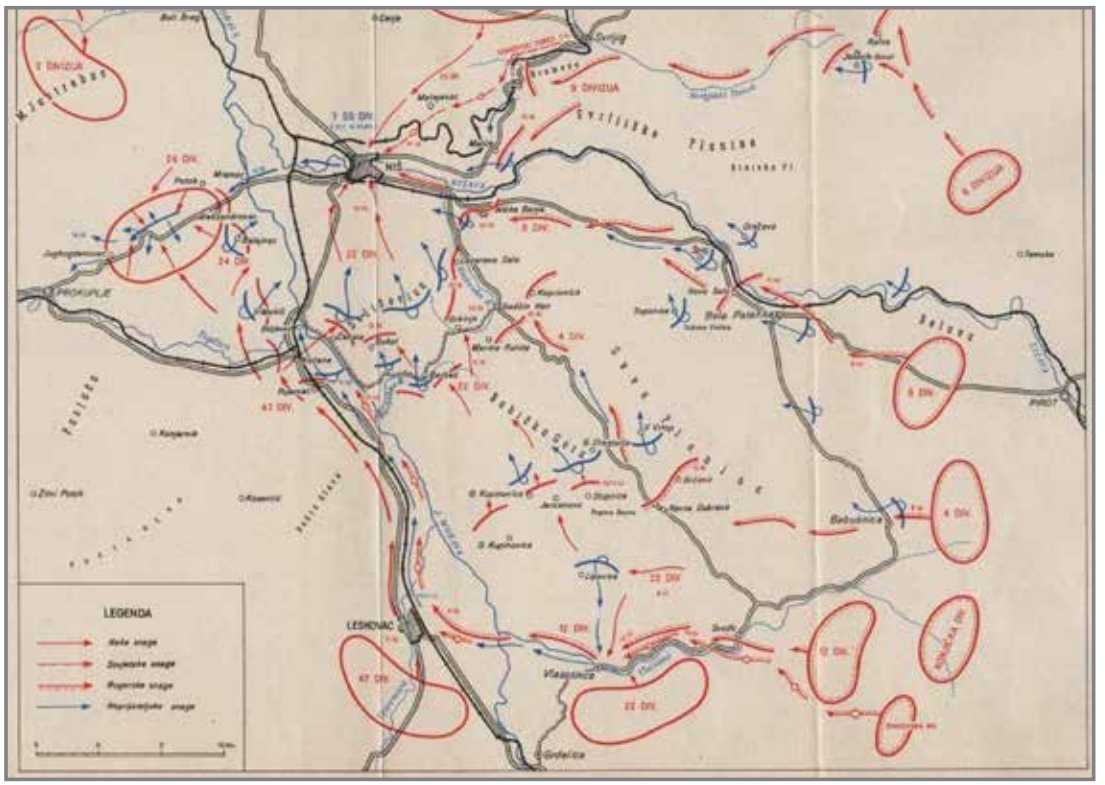

Мапа Нишке операције (Ослободилачки рат народа Југославије, 242)

66 М. Марчев, *Помощта на воените съветници през Отечествената война*, Военно исторически сборник, година LXIV, кн. 7, София, 1995, 92–93.

непријатељских немачких јединица. Сами детаљи плана заједничког деловања разрађени су 7. октобра 1944. године у Пироту, након повратка генерала Коче Поповића.[67] Тринаести југословенски корпус и 2. бугарска армија добили су задатак да изврше напад на сектор Бела Паланка–Сува планина–Власотинце, овладају овим областима и наставе гоњење немачких снага до заузећа Ниша и Алексинца.[68]

План дејства бугарске 2. армије у предстојећој Нишкој операцији израдио је генерал Сергеј Семјонович Бирјузов, начелник штаба совјетског Трећег украјинског фронта. Штаб бугарске 2. армије имао је задатак да са 6. пешадијском дивизијом пробије немачке положаје и фронтално потискује непријатеља правцем Бела Паланка–Ниш.

Нишка операција почела је 8. октобра у 8 часова изјутра. Борбе првог дана нису биле толико интензивне, наставиле су се и наредног дана, али поново без конкретних резултата. Због неактивности бугарских снага, ни јединице из 13. корпуса НОВЈ нису постигле неки значајан успех, нарочито 22. српска дивизија.[69] Након интервенције Главног штаба за Србију, 11. октобра ујутру генерал Бирјузов је посетио Штаб бугарске 2. армије и саопштио да није задовољан радом његових дивизија. Команданту армије генералу Стојчеву замерано је што нема везе са дивизијама, што благовремено не обавештава о непријатељским снагама, слабо користи артиљерију, прекида контакте са јединицама НОВЈ и сл. Генерал Бирјузов је наредио да бугарске дивизије форсирају напад ка задатим циљевима и изричито је захтевао да се Ниш мора заузети 13. октобра.[70]

Након првих дана операција, уследила је криза у редовима НОВЈ услед недостатка артиљерије. Зато је совјетски маршал Толбухин упутио 4. октобра 1944. године, у 2.30 часа иза поноћи радиограм Ј. Б. Титу, у коме тражи да се прикључе и бугарске трупе како би се заузео Ниш, јер је командант 13.

67 П. Вишњић, *Битка за Србију, II*, 124; М. Џелебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 127.
68 М. Џелебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 128.
69 *Исто,* 135–136.
70 *Исто*, 147–148.

корпуса пуковник Љубо Вучковић мишљења да те снаге не могу самостално деловати услед слабог наоружања.[71] Тито се са тиме сложио и истог дана упутио радиограм команданту Главног штаба НОВ и ПО Србије, генералу Кочи Поповићу, у коме каже да је на молбу команданта совјетских трупа дозволио да у нападу на Ниш учествују и бугарске трупе, јер је непријатељ сувише јак, а јединице НОВЈ су још недовољно наоружане тешким наоружањем.[72]

Тако је терет борбе за ослобођење Ниша пао на трупе 2. бугарске армије, које су се 13. октобра сламајући немачку спољну одбрану на правцу Пирот–Бела Паланка–Сићево–Нишка Бања, налазиле на источним прилазима граду.[73]

5. Последња одбрана дивизије „Принц Еуген”

Схвативши да неће издржати све јачи притисак на град са истока, штаб дивизије „Принц Еуген” планирао је преношење свог командног места из Ниша у Крушевац, с тим да се у долини Мораве изврши темељито рушење комуникација, мостова, постројења везе и већих привредних објеката. Овај план је омело надирање снага Црвене армије у рејон Алексинца, Ражња и Крушевца и затварања истог правца, због чега немачке снаге 14. октобра покушавају да се пробију долином Јужне Мораве ка Југбогдановцу и Прокупљу. Ово су искористиле јединице 22. српске дивизије и нарочито бугарске 6. дивизије да би убрзале напредовање ка Нишу.[74]

Већ 12. октобра грађани који су успели да побегну из Ниша известили су да се Немци полако извлаче из града, да грађанство из државних установа разноси ствари које су Немци оставили за собом као и да је запаљена железничка станица у Трупалу.

---

71 *Ниш октобра 1944*, 35

72 *Исто*.

73 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 146–154.

74 П. Вишњић, *Битка за Србију, II*, 158–159.

Како је мост на Јужној Морави код Мрамора био порушен, Немци су 11. октобра на десну обалу Јужне Мораве, у рејону Мрамора, довели своје инжењеријске снаге и део артиљерије како би направили нови мост. Уследила је дводневна борба јединица „Принц Еуген" са јединицама 11. бригаде.[75]

Ујутру 13. октобра, након што је мост на Јужној Морави био поправљен главнина немачке војске, у формацији клина, кренула је у пробој из Ниша ка Мерошини. На челу се налазила борбена група ојачана тенковима и самоходним оруђима. У повлачењу преко мостобрана било је 10–12.000 војника, 17 тенкова, 800 моторних возила и око 100 запрежних возила.[76] Једна ојачана борбена група обезбеђивала је десни бок јединица у повлачењу из Ниша и штитила од напада снага Црвене армије из правца Алексинца и Житковца, који су били ослобођени 12. октобра.[77]

Овај пробој је био нарочито важан за немачке војнике јер су се из града извлачили рањеници. То је констатовао и командант 7. СС дивизије „Принц Еуген" Ото Кум у свом извештају о делатности његове дивизије током септембра и октобра 1944. године.[78] Рањеници су такође евакуисани и из Параћина (70), Ћуприје (50) и Крагујевца (700). Највише их је било у Нишу – више од 700, који су били смештени у Војној болници (Kriegslazarett 602), а пристизали су са територије југоисточне Србије, где су се борбе константно водиле од почетка септембра 1944. године. О немачким рањеницима у граду има мало података. Познато је само да су извлачени из Ниша још од краја септембра и да су стално пристизали нови, па оквиран број није познат. Санитетски пуковник Ковалцик (Kowalzik) известио је команданта корпуса генерала Милера 15. октобра да су сви рањеници из Ниша евакуисани у Приштину.[79]

75 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије* (у даљем тексту: Зб. НОР), Борбе у Србији 1944 год, том I, књига 13 (у даљем тексту: I/13), Док. бр. 144, Извештај штаба 11. српске бригаде, 12.10.1942, Београд, 1976, 326; *Исто*, Док.142, Извод из књиге послатих депеша Штаба 37. српске бригаде, 9-12.10.1942, 327; НмН, историјско одељење – збирка архивалија, хроника села Мрамор (Е-58).

76 Ј. Максимовић, *Операције за ослобођење Ниша...,* 86–87.

77 *Исто*, 87.

78 *Zb.NOR*, XII/4, dok. br. 167, Izveštaj komandanta 7. divizije „Princ Eugen", 11.11.1944, 678.

79 BA, HAB, T-314, P-849, C-626; *Исто*, C-628; *Исто*, C-744.

Немци су у ноћи између 13. и 14. октобра оштетили све војне објекте, вишак хране поделили грађанству и започели извлачење противавионских и тешких топова и возила. Пре тога оштећени су и мостови. Немци су такође запалили зграду Главне поште.

Нишке улице непосредно пред ослобођење, (НмН,ЗФ, инв. бр. 729)

У саму поноћ 13. на 14. октобар, када су се заштитне трупе које су браниле мостобран припремале да напусте град, стигло је наређење да се град мора бранити још један дан и да се војници распореде на ратне позиције. Започело је утврђивање на више места у граду и формиране су одбрамбене линије. Једна се налазила у Обреновићевој улици, друга у рејону Црвеног крста, а трећа код Ћеле-куле.

Немци су се припремали за напад који је требало да уследи из правца Нишке Бање. Одбрана је постављена на потезу од Ћеле-куле до старе циглане. Око саме Ћеле-куле, где су се у то време налазила поља кукуруза, војници су рукама и бајонетима по великој киши која је падала у поноћ 13. октобра, копали ровове током читаве ноћи.[80]

80 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen"* , 289.

Четрнаестог октобра у 9 часова, после кратке артиљеријске припреме која није нанела већу штету немачкој одбрани, снаге 6. бугарске пешадијске дивизије кренуле су у напад на целом фронту. Без отпора су ушли у Брзи Брод и Суви До. Око 10 часова предњи делови ове дивизије наишли су на прву немачку одбрамбену линију код Ћеле-куле. Започео је велики окршај.[81] Немачки генерал Ото Кум ће у својим мемоарима записати следеће:

Дуж друма се крећу 4 тенка – наши Тигрови, али, нажалост, са бугарском посадом. Камиони и коњица прате тенкове. Пуштамо да нас тенкови прођу и чекамо док се пешадија не појави. На 50 метара отварамо паљбу, приморавајући непријатеља да стане и тако држимо положаје неколико сати.[82]

Бугарска артиљерија успела је да уништи два немачка пушкомитраљеза, а након попуштања одбране, преостали немачки војници успели су да побегну на околно брдо, поред села Габровац. Седам немачких војника који су преживели пад прве одбрамбене линије спасли су се тако што су препливали Јужну Мораву и прикључили се главнини снага, која се извлачила преко мостобрана.[83]

Главнина 7. СС артиљеријског пука, део 117. противтенковског дивизиона, Фелдкомандантура 809 са својим приштапским јединицама, део 37. противавионског пука, команда 7. СС дивизије „Принц Еуген", 13. СС пук и њихове позадинске јединице, били су потпуно измешани са борбеним групама које су се већ извукле из Ниша, а већ од 11 часова 14. октобра целокупна та мешавина људи и технике је тежила да се што пре извуче из обруча под јужне падине Великог и Малог Јастрепца.[84]

Јединице 22. дивизије НОВЈ извршиле су истог дана притисак на немачку одбрану на сектору од села Габровац до Бубња, док су неки делови успели око 13 часова да продру у центар града.[85] Због овог догађаја и уласка првих снага у Ниш, у досадашњој историографији и публицистици ослобођење Ниша је приписано борцима 22. дивизије НОВЈ, а само ослобођење временски

81 П. Вишњић, *Битка за Србију, II*, 159.

82 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen"*, 289.

83 *Isto,* 290.

84 Ј. Максимовић, *Операције за ослобођење Ниша.*, 89.

85 П. Вишњић, *Битка за Србију, II*, 159.

је утврђено на 13 часова. Међутим, групе које су успеле да доспеју до центра нису биле борбене већ обични извиђачи са задатком да извиде ситуацију, врате се у штаб и известе команду о стању на терену. Борбе за сам град са немачким заштитним снагама тек су почињале.[86]

Према сећањима старих Нишлија, немачки војници (есесовци) су снажан отпор пружили и у Обреновићевој улици где се налазила друга одбрамбена линија. У апотеци Марка Јелића, где се налазила једна немачка јединица, дејствовао је скривени снајпериста наносећи губитке бугарским војницима који су ишли кроз Обреновићеву улицу.[87] Нишки ваздухопловац Велизар Вучковић записаће у својим мемоарима:

Сутрадан, 14. октобра, водиле су се последње борбе између немачких патрола заштитница и наступајућих партизана и Бугара. У близини Пиштине куће, можда ни стотину метара далеко, у једном дворишту а позади ограде од тараба, било је седам немачких војника са једним митраљезом, а који нису хтели даље да одступају. Њихов задатак је био да штите повлачење осталих немачких јединица. Митраљез је непрестано штектао и сипао ватру на наступајуће, не знам, партизане или Бугаре. Немачки митраљез је био откривен и сада су га обасипали ватром са свих страна. Гађао га је и један мино-бацач. Гранате су падале свуда унаоколо, као и сасвим близу Пиштине куће. Зграда се због близине експлозије тресла, те је изгледало да ће се сваког момента срушити. Ми смо се сакрили у подрум. Сви су дрхтали од страха. Немачки митраљез је, упркос непријатељској ватри и гранатама мино-бацача, непрекидно сипао ватру. На моменте би ватра престала, да би после краће паузе поново почела. Најзад, митраљеска ватра је потпуно заћутала, а поред митраљеза је лежало седам немачких војника, сви погинули. Јер како је који митраљезац погинуо, смењивао га је следећи и даље отварао ватру, све док и последњи није погинуо. Са запрепашћењем и дивљењем смо скидали капе овим незнаним јунацима, који су, њих седам, лежали један поред другог, не одступајући ни корак, као заштитница осталих повлачећих јединица. Оставили су своје животе у туђини, скоро пред сам крај рата, те се морамо питати каквог смисла је имала њихова смрт. Пред храбрим непријатељем треба скинути

86 Изјава Бранислава Савића, борца пратеће чете команданта 13. корпуса НОВЈ, пензионера у Стокхолму.

87 *Исто*.

капу. И маршал Макензен је подигао споменик храбрим браниоцима Београда 1915. године. Када је престало дејство мино-бацача, изашли смо на улицу и видесмо прве бугарске тенкове који су пролазили улицом, долазећи од среског начелства и позоришта а према центру града.[88]

У уличним борбама највише се истакао бугарски 35. гардијски пук. Након овладавања Црвеним крстом спуштао се према центру града где је 15. пешадијски пук гонио Немце још од Ћеле-куле. Негде у то време је и немачки отпор у граду престао. На потезу између Црвеног крста и Доњег Комрена Немци су поставили неколико митраљеских одељења, која су прецизно тукла друм. Не знајући да град није био у потпуности ослобођен на прилазу Доњем Комрену, смртно је страдао совјетски потпуковник Арсентјевич Андрејев, који ће касније, са још једним погинулим војником Црвене армије, свечано бити сахрањен на Тргу краља Александра Карађорђевића.[89]

Према сећању савременика, бугарске и совјетске снаге спојиле су се у центру Ниша, у Вождовој улици, код хотела „Оријент".[90] Затим су почели да излазе и први грађани, радознало посматрајући тенкове, камионе и моторна возила. Командант бугарске 6. дивизије пуковник Марчета Марчев, чије су јединице учествовале у сламању немачких одбрамбених линија, забележио је у својим сећањима да су бугарски војници с усхићењем викали: „Совјетски војници су са нама!"[91] Овај историјски догађај такође су забележили фотограф Ђорђе Васиљевић и сниматељ Мирољуб Стошић.

У Нишку Бању је стигао и генерал Бирјузов, који је са брда надгледао борбе за град и нарочито похвалио старешине 6. пешадијске дивизије. У операцијама је учествовао и бугарски партизански одред „Гаврил Генов", који је са 35. пешадијским пуком био убачен као резерва. У редовима 35.

---

88 V. Vučković, *Hronika jednog vazduhoplovca*, Burladingen-Nemačka, 1998, 240–241. Тенкови нове Отечествено-фронтовске бугарске армије виде се на многим фотографијама које је начинио нишки фотограф Ђорђе Васиљевић, снимајући завршне борбе за ослобођење града у тренутку општег немачког повлачења.

89 НмН, историјско одељење – збирка архивалија. Сећање Бранка Поповића на догађаје у Нишу од 14. октобра до 11. новембра 1944. године.

90 Данас се на том месту налази хотел „Амбасадор".

91 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II*,157.

пука нарочито су се истакле жене борци.[92] У Ниш су са северне стране ушли 23. српска бригада и делови 1. гардијског утврђеног рејона, такође без борбе, пошто су се немачке јединице углавном концентрисале за одбрану на западној ивици града док су на осталим деловима остали само мањи заштитнички одреди.[93]

Десета српска бригада, иако је нападала заобилазним правцем, 14. октобра у 6 часова широким стрељачким стројем избила је у рејон Војне болнице. Убрзо после ње у град су ушле и остале бригаде 22. дивизије. Претходно су 8. и 12. српска бригада савладале отпор Немаца на Горици и Бубњу, заузеле Текстилну фабрику „Браћа Ристић" и касарну 16. пешадијског пука где су избегле експлозију минираних објеката у касарни.[94] Једна немачка артиљеријска јединица налазила се на Турским шанчевима а једно мање одељење и на Марковом калеу. Немци су ипак одступили. Заузети су сви важнији објекти и пред њих постављени стражари. [95]

На потезу Мрамор–Александровац–Југбогдановац настављени су жестоки окршаји. Главнина немачке 7. СС дивизије и даље је силом покушавала да се пробије према Прокупљу. Совјетска авијација извршила је напад дуж целе колоне, запалила многа моторна возила и нанела велике губитке. Уследио је удружени напад бугарских и снага НОВЈ дуж целог Мерошинског поља. Дивизија „Принц Еуген" била је разбијена. Погинуло је или нестало 5.200 војника и старешина, док је њих 500 заробљено и спроведено у Крушевац.[96]

Након више од три године немачке и бугарске окупације, Ниш је коначно ослобођен.

---

92 *Исто;* М. Марчев, *Помощта на воените съветници през Отечествената война*, 94.

93 М. Целебџић, *Тринаести корпус* НОВЈ, 161.

94 М. Целебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 162.

95 *ЕИ Новине* од 14. октобра 1964. године, бр. 5, Ниш, 2.

96 М. Целебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 164; Grupa autora, *Drugi svetski rat*, knjiga III, 76, 77; *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 160.

ИЗВЕШТАЈИ О ОСЛОБОЂЕЊУ НИША

Извештаји штабова и команди НОВЈ о ослобођењу Ниша 14. октобра врло су контрадикторни. Сви команданти штабова и дивизија, као и командант Главног штаба за Србију, стигли су у Ниш дан након ослобођења и нису били у близини приликом завршних борби.[97]

Штаб 22. српске дивизије је 15. октобра 1944. године обавестио Штаб 13. корпуса да су 14. октобра у 14 часова ослободилачке трупе херојске Црвене армије, уз помоћ бугарских снага, ослободиле Ниш, да немачки посадни гарнизон одступа у правцу Прокупља и да су у 16 часова снаге 8, 10, 12. и 2. батаљон царибродске бригаде ушле у Ниш. Извештај се наставља констатацијом да је 22. дивизија једина која се налази у граду од партизанских јединица, као и да се командант дивизије већ налази у Нишу.[98]

За разлику од извештаја штаба 22. дивизије, у операцијском дневнику Главног штаба за Србију записано је да је 22. српска дивизија извршила јак притисак са планине Селичевице према Нишу, избила на линију Бубањ–Габровац до 12 часова, и јаким притиском на варош, у садејству са 6. бугарском дивизијом, ослободила Ниш у 15 часова. У даљем извештају наводи се да се непријатељ углавном извукао из Ниша и побегао у правцу Прокупља. У Нишу је убијено око 300 немачких војника.[99]

У извештају који је проследио начелник Главног штаба за Србију генерал Рудолф Приморац, бугарска 4. дивизија која је наступала према Нишу десно од 22. српске дивизије, правцем Равна Дубрава–Гацин Хан, приказана је као неактивна јединица. С друге стране, генерал Приморац извештава да

97 Д. Димитров, *Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година)*, Военно исторически сборник, година LXIII, кн. 6, София, 1994, 91–94.

98 Д. Мирчетић, *Дванаеста српска НОУ бригада,* 174.

99 *Зб. НОР*, I/13, док. бр. 182, Извод из операционог дневника Главног штаба за Србију, 1-15.10.1944, 459.

је бугарска 6. дивизија, која је наступала са источне стране преко Нишке Бање у правцу Ниша, умногоме допринела брзом сламању немачке одбране Ниша.[100]

У обавештењу Главног штаба Србије шефу совјетске војне мисије од 15. октобра, пише да је 22. дивизија 13. корпуса 14. октобра у 16 часова ушла у Ниш са јужне стране.[101]

За разлику од претходних извештаја, овде се не спомиње учешће 6. бугарске дивизије у борбама за град.

О ослобођењу Ниша политички комесар 22. дивизије Живко Живковић 14. октобра шаље још један извештај штабу 13. корпуса. По том извештају све три бригаде су истовремено ушле у град. На крају извештаја даје се следећа констатација: „Није нам познато да ли ће бити нешто плена".[102]

Из ових контрадикторних извештаја јасно се може видети да штабови НОВЈ нису вршили координацију нити су имали међусобне везе приликом борби за град.[103]

---

100 *Исто,* 456.

101 *Исто,* док. бр. 173, Извештај Главног штаба за Србију шефу совјетске војне мисије, 15.10.1944, 410.

102 П. Дамјанов, *Осма српска НОУ бригада*, Београд, 1995, 260.

103 О тим контрадикторним извештајима, као и о минимизирању заслуга бугарске 2. армије, писали су и бугарски војни историчари. Више: Д. Димитров, *Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година),* 91–94.

6. Улазак народноослободилачке војске у Ниш и зачетак нове револуционарне власти

У југословенској историографији владало је уврежено мишљење да су Ниш ослободиле снаге 13. корпуса НОВЈ. Тако је новопостављени командант 22. српске дивизије пуковник Ратко Софијанић, по доласку у Ниш упитао команданта 10. српске бригаде када су његови људи стигли у град на шта је добио одговор да је то било нешто пре 13 часова. „Дакле, први сте ушли у град", потврдио је Софијанић.[104]

Борац НОВЈ са дететом, (НмН, ЗФ, инв. бр. 732)

С друге стране, бугарска историографија је ослобођење града приписи-вала искључиво јединицама Отечествено-фронтовске армије. Један

104 П. Дамјанов, *Осма српска НОУ бригада*, 260.

од учесника борби за град и командант 6. пешадијске дивизије пуковник Марчета Марчев, записао је да је прве снаге НОВЈ у граду видео тек између 17 и 18 часова.[105]

Улазак првих јединица НОВЈ видео је сведок 14. октобра – Велизар Вучковић, који наводи да је прво видео бугарске тенкове а пар сати касније и прве јединице НОВЈ које на њега нису оставиле позитиван утисак.[106]

У земљама источне Европе, нарочито након прекида односа између Југославије и Совјетског Савеза 1948. године, ослобођење Ниша је приписивано јединицама бугарске војске и Црвене армије. На митингу

Народ цвећем засипа официре Црвене армије, (НмН, ЗФ, инв. бр. 741)

105 Д. Димитров, *Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година),* 93. Постоји једна фотографија из колекције Ђорђа Васиљевића, најверодостојнијег хроничара борби за ослобођење града, која приказује улазак снага НОВЈ и њихов марш Вождовом улицом, поред споменика ослободиоцима. На фотографији се не може запазити одблесак блица, што значи да је начињена док је још био дан.

106 V. Vučković, *Hronika jednog vazduhoplovca*, 240-241.

поводом седмогодишњице ослобођења Ниша, Светозар Вукмановић Темпо, тадашњи министар и председник Савета за индустрију и грађевинарство ФНРЈ, рекао је:

Нашли су се у последње време разни фалсификатори историје из Совјетског Савеза и сателитских земаља који покушавају – у складу са општом линијом негирања и блаћења читаве наше народне револуције – да ослобођење града Ниша прикажу као резултат искључиво војне акције Совјетске и Бугарске армије.[107]

Борци НОВЈ са мајкама бораца, (НмН, ЗФ, инв. бр. 755)

Још пре ослобођења Ниша поставило се питање ко ће бити командант града. Требало је изабрати човека који је био Нишлија, те је избор пао на Драгослава Петровића Горског. Њему је послата депеша да дође у Окружни комитет који је тада био смештен у Горњем Крупцу код Алексинца. Међутим, Петровића су заробили белогардејци. Касније је успео да побегне, али то га је омело да дође у време када се ослобађао Ниш.[108] За првог команданта града, који је био непосредно потчињен Главном штабу Србије, постављен је некадашњи мајор војске Краљевине Југославије Благоје Комненовић. Спуштен је из савезничког авиона у августу 1944. године на планини Радан.

107 *Народне Новине* од 20. октобра 1951. године, бр. 42, Ниш, 1.

108 НмН, збирка архивалија. *Сећање Бранка Поповића на догађаје у Нишу од 14. октобра до 11. новембра 1944. године.*

Дошао је из команде трупа на Блиском истоку пошто је прихватио линију НОБ-а. [109]

Први Црвеноармејац који је ушао у ослобођени Ниш, (НмН, ЗФ, инв. бр. 1580)

У вечерњим сатима и у току ноћи приспели су у Ниш поједини чланови Окружног комитета, Окружног народноослободилачког одбора, Среског комитета, Среског народноослободилачког одбора и Команде нишког војног подручја.[110] Први људи који су ушли у Ниш из Окружног комитета били су Анастасија Ната Јоцић, Бранко Поповић, Драгослав Петровић Горски и Милан Вилић. Седиште Окружног комитета налазило се у кафани „Унион" на тргу Краља Милана.[111]

Пред први сумрак 14. октобра у град је преко Тврђаве ушао батаљон Команде подручја Нишког округа, који је бројао око 200 људи. Град је још увек био у диму, а магацини хране, одеће и муниције у пламену. Чула су се повремена пушкарања групице Немаца који су се крили у лагумима Тврђаве, па чак и у канализацији. Батаљон је одмах смештен у садашњу зграду Историјског архива, а Команда подручја је исте ноћи одржала први састанак. Најпречи задаци били су организовање привреде и смештаја рањеника, а упоредо је морала да се одвија мобилизација младих људи за фронт.[112]

За првог комесара Команде града одређен је Бранко Поповић.

109 *Исто.*

110 Група аутора, *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941–1945)*, 495.

111 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, кут. 32. Изјава Милана Вилића (Е-180).

112 *Народне новине* од 10. октобра 1964. године, бр. 41, Ниш, 6.

Пошто у то време Поповић није располагао радио-станицом нити је било гласноговорника, преко позадинских јединица позван је народ да се сутрадан окупи у главној улици. Поповић им се обратио речима: „Грађани града Ниша, објављујем вам слободу!...” Крајем године за комесара Команде града постављен је Радомир Бошковић.[113]

Први Црвеноармејац са становницима Ниша, (НмН, ЗФ, инв. бр. 1581)

У град је од партизанских јединица прва ушла 22. дивизија, са својом 8, 10. и 12. српском бригадом. Касније је дошла и Прва царибродска бригада. Осма бригада је размештена у згради армијског штаба Пете армијске области Југословенске краљевске војске у ширем центру града (данас Команда Копнене војске Војске Србије).[114] Град је требало темељно претрести и очистити га од заосталих окупаторских војника. Осма бригада је већ трећег дана боравка у Нишу (16. октобра), приликом претреса свог рејона, пронашла 20 непријатељских војника, 3 шпијуна и већу количину материјала.

Једна жена је пријавила да се у њеној кући крије немачки војник, па га је патрола пронашла сакривеног у орману.[115] Штаб Осме бригаде је 17. октобра упозорио штабове Првог, Трећег и Четвртог батаљона да и поред

113 *Исто.*

114 М. Целебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 227.

115 П. Дамјанов, *Осма српска НОУ бригада*, 152; Р. Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада*, Београд, 1991, 264.

наређења штаба бригаде, борци наведених батаљона беспотребно излазе и шетају по граду, и да су уочене појаве да борци, па и руководиоци, из личне обести пуцају по граду. Примећено је такође да Први батаљон, иако му је наређено, не контролише улаз у град из правца Нишке Бање, у шта се лично уверио командант бригаде. Приликом обиласка страже, он је није могао нигде наћи.[116]

Први заједнички снимак бораца НОВЈ, Црвеноармејаца и бугара са Нишлијама, (НмН, ЗФ, инв. бр. 1480)

Први батаљон, који је био у Душановој улици, поставио је стражу на излазу из града према Нишкој Бањи. Други батаљон је отишао да обезбеђује болницу у Паси Пољани. Трећи, који се налазио код зграде Армије, патролирао је кроз град, а Четврти, смештен у предграђу Ниша, контролисао је улаз из правца Лесковца. Штаб бригаде се налазио у Јевремовој улици 28, док се на Обилићевом венцу број 21 налазила кројачка радионица бригаде.[117]

Десета бригада је на свом правцу уласка у Ниш заузела све немачке магацине и поставила страже, као и код банке, апотеке, поште, болнице и других јавних установа. Сви чланови Штаба бригаде и штабова батаљона

116 *Исто*.

117 П. Дамјанов, *Осма српска НОУ бригада*, 152

брзо су обезбедили све објекте важне за живот становништва. Јединице бригаде првог дана у Нишу биле су размештене по приватним зградама поред реке Нишаве. Бригада је организовано прикупљала ратни материјал, који су немачке јединице оставиле на све стране приликом свог повлачења. Штаб бригаде сместио се у згради Мушке гимназије у источном делу града (данас зграда гимназија „Стеван Сремац" и „Бора Станковић"). Овде су се ускоро сместиле и војне јединице док су у суседној Основној школи „Вожд Карађорђе" били смештени војници Црвене армије.[118]

Тенкови Црвене армије у Обреновићевој улици, (НмН, ЗФ, инв. бр. 747)

Због повећаног броја припадника бригаде зграда Гимназије је постала тесна. У згради гимназије остали су само један батаљон и противтенковска чета, а главнина се 27. октобра преселила, по највећој киши, у коњичке касарне на Црвеном крсту. Касарне су биле толико запуштене да је најпре морала да се изврши дезинфекција просторија а потом и парење одеће.[119]

Поводом ослобођења Београда, у Нишу су 21. октобра увече одржане свечане манифестације. Весеље у граду и у касарнама трајало је до дубоко у ноћ. Следећег дана, 22. октобра, у граду је одржана војна парада у којој је узео учешћа и један батаљон 10. бригаде. Окупљеним борцима у центру Ниша о

118 Р. Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада*, 261.
119 *Исто*, 274.

значају ослобођења главног града Југославије говорио је политички комесар 13. корпуса Василије Смајевић. Увече је у Команди града приређена свечана вечера за све штабове бригада и госте из других јединица и политичког и културног живота Ниша.[120]

Грађани Ниша са Црвеноармејцима преко пута гимназије, (НмН, ЗФ, инв. бр. 736)

Већ 24. октобра командант 22. српске дивизије Ратко Софијанић и политички комесар Живко Живковић, са својим Штабом дошли су у двориште гимназије да изврше смотру бригаде.[121]

Јединице 12. бригаде сместиле су се у Инжењеријској касарни у југозападном делу града (данас касарна „Филип Кљајић"). Штаб 22. дивизије налазио се у згради ОШ „Вожд Карађорђе", где су били и руски војници. Двадесет шеста српска бригада 46. дивизије, која је за време Нишке операције за истеривање Немаца била привремено стављена под команду Штаба 22. дивизије, користила је за смештај Коњичку касарну на Црвеном крсту (данас касарна „Стеван Синђелић"), а затим је прешла у Нишку Бању у хотел „Миленковић", где је остала до 22. октобра, када је упућена у састав своје дивизије на бујановачки сектор.[122]

120 *Исто,* 266.
121 *Исто,* 271.
122 М. Целебџић, *Тринаести корпус НОВЈ*, 227–228.

Борци НОВЈ и Отачествене армије воде заробљене немачке војнике, (НмН, ЗФ, инв. бр. 751)

У ослобођеном Нишу Прва царибродска бригада је била смештена у Светосавској школи (данас ОШ „Учитељ Таса“), где је остала до 22. октобра исте године. Бригаду је посетио и Ратко Софијанић, који је у међувремену постављен за команданта 22. дивизије. Поједини батаљони у Нишу добили су различита задужења, углавном на обезбеђивању државних зграда и чувању државне имовине. Бригада је добила наређење да се 23. октобра из Светосавске школе пребаци на фудбалско игралиште ФК „Железничар”. Ускоро је на игралиште дошла и осма бригада.[123]

Штаб 13. корпуса са пратећом јединицом се сместио у згради Учитељског дома код данашњег Филозофског факултета.[124] Са уласком снага НОВЈ, долази и Одељење заштите народа (тајна полиција Комунистичке

123 С. Златковић, Др Ц. Васев, Др Г. Видаковић, *Димитровград 1877–1945*, Београд, 1989, 333.

124 Изјава Бранислава Савића, пензионера из Стокхолма (Шведска), борца пратеће чете 13. корпуса НОВЈ.

партије Југославије), која се пре тога налазила у Горњем Крупцу код Алексинца и Церју код Ниша. Припадници ОЗН сместили су се у некадашњој згради Специјалне полиције, непосредно уз данашњи бетонски мост, у тадашњој улици Књегиње Љубице 13, да би касније (1945/46) били премештени у зграду старог Уреда.[125]

Бугарска 6. дивизија и делови Црвене армије разместили су се на правцима из којих су ушли у Ниш: 6. бугарска дивизија код Војне болнице, Мостовске радионице и других околних зграда, а јединице совјетског гардијског утврђеног рејона око нишке Тврђаве.[126] Бугарска војска је из Ниша вршила снабдевање својих трупа на другим фронтовима. Дана 22. октобра из града је евакуисано 12, 13. и 18. армијско складиште са храном, 11. армијско бензинско складиште и 11. армијска хируршка болница из Нишке Бање.[127]

Совјетски ваздухопловци су се сместили у згради некадашњег нацистичког концентрационог логора на Црвеном крсту.[128]

Након ослобођења хируршко одељење партизанске болнице прелази из Соко Бање у Ниш. На његовом челу је био др Никола Ђукнић, као главни хирург.[129]

Војна болница 13. корпуса била је стационирана у кругу Војне болнице који се простирао до Габровачке реке. По доласку у Ниш, Војна болница 13. корпуса прераста у Војно-болнички центар 1, са већим бројем објеката. Управник је био руски пуковник Кириченко, а касније га је заменио хирург др Никола Ђукнић. Војно-болнички центар је у свом саставу имао шест хируршких одељења (болница), расутих по целом граду: у згради хируршког одељења, одељења за унутрашње болести, грађанске болнице, хотелу „Оријент", згради Моравске бановине (Универзитета) и у згради хотела „Парк". Рањеници су углавном довожени железницом у теретним вагонима.

125 Изјава Надежде Јоцић, пензионерке из Ниша.
126 Ж. Николић-Брка, *22. српска дивизија*, Београд, 1972, 334
127 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 333.
128 НмН, збирка предмета и докумената заточеника логора на Црвеном крсту (у даљем тексту: ЛЦК), кут. 17, Мемоарска грађа (у даљем текст: МГ), Изјава Воје Јовановића.
129 Grupa autora, 110-godišnjica vojne bolnice u Nišu (1878–1988), Niš, 1988, 86.

Воз би стајао поред Габровачке реке а рањеници пребацивани на пријемно одељење.[130]

Једно краће време омладински батаљон је радио на припремању два велика павиљона у Војној болници за смештај рањеника.[131]

Почетни капацитет болнице износио је 900 постеља. Због великог прилива рањеника број постеља се стално повећавао тако да се крајем децембра попео на 1.260, да би у завршној офанзиви за ослобођење земље износио 1.933 постеља. Улога Болничког центра број 1 Ниша била је знатно шира јер је морао да пружа помоћ и другим војним болницама Нишке војне области (Пирот, Врањска Бања, Лесковац, Прокупље, Алексинац, Крушевац, Сурдулица, Озрен, Кнез Село, Приштина и друге области). Формирани су санитетски курсеви, вршена прерасподела кадрова, развијала хигијенско-епидемиолошка служба и слично.[132]

У болничком протоколу Војне болнице Ниш, односно Болничког центра број 1 Ниш од 21. октобра 1944. године до 31. маја 1945. године заведено је 9.860 рањеника и болесника, од којих је 146 умрло. Сви су сахрањени на Војном гробљу.[133]

Болнички центар број 1 Ниш био је један од највећих болничких центара у Србији и имао је веома значајну улогу у лечењу рањеника и болесника свих категорија са југа Србије и фронтова у Босни и Војводини, као и школовању санитетског кадра и пружању стручне помоћи болницама на територији Нишке војне области.[134]

Када је реч о Државној (градској) болници, још пре него што је град био ослобођен, на капији је била истакнута црвена, као и државна застава. Болничко особље није било комплетно јер су се многи склонили од бомбардовања и из страха да ће уследити веће борбе у самом граду. Одмах по ослобођењу, нишка болница је била спремна да прихвати рањенике.

130 *Нишки весник*, март 2010. године, бр. 63, Ниш, 18.
131 НмН, М. Петровић, *Ниш по ослобођењу*, 11.
132 Grupa autora, *110-godišnjica vojne bolnice u Nišu,* 80.
133 *Isto,* 81; НмН, ЛЦК, кут.14. Попис сахрањених бораца на територији општине Ниш.
134 *Isto.*

Формиран је и прихватни центар где су свакодневно транспортовани рањеници са фронта.[135]

Дана 20. октобра 1944. године, 11. и 12. бугарска армијска војна болница премештена је из Ниша у Нишку Бању, док је 8. армијска болница премештена у Лебане. За време операција на Косову и Метохији рањени војници су смештани у болницу у Нишкој Бањи а један број и у армијским болницама у Цариброду (Димитровграду) и Костинброду.[136]

Представници бугарског Црвеног крста су се одазвали позиву југословенских власти да укажу помоћ у виду лекара, лекова, инструмената и болничких помагала. Велики број бугарских лекара и медицинских сестара служио је у југословенским војним болницама у Пироту, Нишу и другим градовима који су били ослобођени од Немаца. Рањени и оболели југословенски борци и грађани такође су лечени у бугарским болницама у Софији, добијајући помоћ бугарског Црвеног крста.[137]

Посебан проблем у ослобођеном Нишу представљала је хигијена. Од првог дана несташица воде, сапуна, огрева и друго довели су град у озбиљну опасност од избијања епидемија. Захваљујући здравственом одсеку при градском народноослободилачком одбору зараза је спречена. Поред хигијенско-епидемиолошке екипе било је оформљено и више народних амбуланата. Једна од главних била је смештена у згради Окружног уреда. Сви лекари који се нису налазили у војним јединицама обављали су цивилну лекарску службу.[138]

Седам дана по ослобођењу одржан је састанак Управног и Надзорног одбора Српског друштва Црвеног крста за нишки округ. Донета је одлука о распуштању управе Црвеног крста која је радила за време немачке окупације, формирању нове управе и именовању првог комесара Црвеног крста у граду.[139]

135 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, необјављени рукопис Б. Миловановића, *Хроника нишке болнице*, 1962, 137–138 (у даљем тексту: Б. Миловановић, *Хроника нишке болнице*...).

136 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II*, 354.

137 *Исто,* 395.

138 *Исто*.

139 Општинска организација Црвеног крста у Нишу, Ђ. Стаменковић,

7. Међувлашће у граду и сукоби бугарске и народноослободилачке војске

Улазак бугарских снага у Ниш представљао је изненађење за многе грађане и сељаке који су у њима видели искључиво окупатора који их је за време окупације хапсио, малтретирао и убијао. Било је случајева да понеко од мештана препозна међу ослободиоцима доскорашњег окупатора, а у шали се говорило: „Ми ви заробивме, ми ви одробивме".[140]

Сами односи између југословенских партизана и бугарских војника, међу којима је било мноштво официра и подофицира из 1. корпуса чији припадници су вршили многобројне злочине за време свог боравка на територији окупиране Србије, били су врло специфични. Тако је након ослобођења Сврљига, 13. октобра организован велики народни митинг на којем су говорили представници бугарске, југословенске и совјетске војске. На митингу у Пироту, на страни југословенске војске говорио је пуковник Љубо Вучковић, командант 13. корпуса и представник месне власти Драго Николић, а на страни бугарске војске – пуковник Бојан Блгаранов и Ламби Данаилов.[141]

Бугарска је развила широку акцију за помоћ југословенској сиромашној деци и деци која су изгубили родитеље за време окупације. Централна комисија при Националном савету Отечественог фронта понудила је да се у Бугарску на опоравак пошаље 11.997 југословенске деце.[142]

---

100 година Црвеног крста у Нишу 1878–1978 (необјављени рукопис), Ниш, децембар 1980, 233.

140 С. Цветковић, *Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину*, Лесковачки зборник XLVVII, Лесковац, 2007, 218.

141 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 393–394.

142 *Исто,* 395.

Припадници Отечественофронтовске армије и НОВЈ,
(инв. бр. 103)

У заједничким вишенедељним борбама на територији источне Македоније, ширег рејона Ниша и Косова и Метохије, тј. у Нишкој и Косовској операцији, погинуло је 2.015 припадника бугарске Отечествено-фронтовске армије. Њихови посмртни остаци ексхумирани су и сахрањени 27. октобра 1963. године у спомен-костурницу у Нишу (поред тадашњег Казнено-поправног дома), уз највеће војне почасти и у присуству представника Савезног и Републичког извршног већа, представника бугарске владе, среске и општинске скупштине, борачких организација и грађана Ниша.[143]

Исто тако, у току саме операције, совјетски генерал Бирјузов је писао да је у октобарским борбама Бугарска ангажовала 189 јуришних авиона и да је тактички одржавала везе са Штабом 1. гардијског утврђеног рејона приликом ослобађања Сврљига и Ниша.[144]

---

143 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, рукопис: „У Нишу ће се обавити свечана сахрана палих бораца бугарске армије у борби против немачких фашистичких трупа у Југославији".

144 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 371.

Бугарски војници у Обреновићевој,
(инв. бр. 748)

Пуковник Марчев ће записати да су он и његови војници дочекани од грађанства са великим одушевљењем.[145] Још пре самог доласка у град, бугарски војници су дочекани као ослободиоци у нишкој Јелашници. Сељанке су износиле пројy, со и хлеб, а сељаци ракију.[146] Коначно, сам генерал Коча Поповић (ослободилац Ниша), похвалио је бугарске трупе за њихов допринос у операцијама за ослобођење града.[147]

У току Нишке операције, а нарочито након ослобођења Ниша, поједине бугарске јединице лоше су се односиле према српском народу и његовој имовини, због чега је долазило и до оружаних сукоба. Низ докумената из тог периода који углавном потичу из партизанских извора, говори да су бугарски војници пљачкали народ, узимали ратни плен и да су овакве поступке бугарске старешине правдале тиме да су се борили и да плен мора припасти њима. „Потребно је да плен буде наш да бисмо подигли морал војницима…",

145 *Исто,*162.
146 М. Марчев, *Помощта на воените съветници през Отечествената война*, 95.
147 *История на Отечествената Война на България 1944–1945, II,* 161.

пише у депеши команданта Главног штаба Србије упућеној Врховном штабу, односно Ј. Б. Титу.[148]

Шлем бугарског војника (НмН,ФБВ, 1)

Виљушка буīарскоī војника (НмН,ФБВ, 2)

Одмах по уласку у град, бугарски официри и војници су напустили строј и размилели се на све стране. Настала је отимачина свега што је могло да се помери, откине, ишчупа и понесе. Обијали су војна складишта у Тврђави, где страже још нису постављене, и односили муницију, шећер, брашно, конзерве и ратну опрему. Бугарски официри су пресретали људе на улици и отимали бицикле, проглашавајући их ратним пленом. Поједини војници су упадали у станове и том приликом узимали тепихе, грамофоне, уметничке слике, постељину, девојачку спрему, скидали сијалице, чупали сијалична грла и остављали пустош за собом. Народ је долазио у штабове НОВЈ и жалио се на поступке бугарских војника.[149]

Пред неким кућама су партизански борци чували стражу, јер ни животи појединих становника нису били заштићени пред неким бугарским војницима. Једно одељење бораца 8. српске бригаде је чувало фабрику марама и шамија, власника Хранта Муницијана. Фабрика је била на десној обали Нишаве, између железничког и пешачког моста. Поједини стражари су пушкомитраљезима морали да одбијају бугарске насртаје.[150]

Штаб 13. корпуса НОВЈ известио је 18. октобра Главни штаб Србије

148 B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 1971, 218.

149 Р. Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада,* 261–262.

150 *Исто*.

Упаљач буīарскоī војника (НмН,ФБВ, 3)

Џепни сат *буīарскоī војника (НмН,ФБВ, 4)*

да је, после ликвидирања непријатеља, 47. дивизија поставила обезбеђење са циљем спречавања пљачке и читаву ноћ контролисала сва моторна возила. Међутим, ујутру 15. октобра, бугарска јединица, међу којима и тенковска бригада, дошла је да извлачи камионе и да су том приликом отворила ватру на стражаре који су имали наређење да чувају возила. Бугарски војници су митраљезима из једног тенка убили једног стражара а другог ранили. У другом сукобу погинуло је пет бугарских и три борца НОВЈ.[151]

У самом Нишу скоро у свим магацинима дошло је до сукоба. На неким местима и поред присуства старешина и стражара, бугарски официри и војници су проваљивали у магацине и односили материјал. Јединице 22. српске дивизије већ 15. октобра се сукобљавају са бугарским јединицама које су пљачкале магацине и све оно што су сматрале да могу отети. Поручник Стојанов из 6. бугарске пешадијске дивизије пуцао је по граду из пушке, а поред њега и многи други бугарски војници и официри. Шеснаестог октобра у једној таквој пуцњави рањена су четири партизанска војника, док је један бугарски војник погинуо на нишавском мосту код Тврђаве. Оваква ситуација у граду деловала је поражавајуће на тек ослобођени народ.[152]

Војници 6. пешадијске дивизије приликом отимања плена од стражара говорили су како су они господари Ниша, да су се за њега борили, ослободили га и да целокупан плен припада њима.[153]

---

151 Р. Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада,* 261–262.

152 исто

153 B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945,* 219.

Чешаљ буīарскоī војника (НмН,ФБВ, 5)

Новчићи нађени код бугарских војника (НмН,ФБВ, 6)

У међусобним сукобима за време међувлашћа у граду страдали су и недужни грађани. Код Тврђаве је убијена једна девојка, у Улици краља Александра – бугарски камион је прегазио старца од 71 годину који је прелазио улицу. У општем весељу смртно је био погођен и возач градског поглаварства. Умро је у нишкој болници.[154]

Командант Главног штаба Србије Коча Поповић захтевао је од руководства бугарске 2. армије да нареди својим војницима да престану са пљачком и насиљем. Пошто је овај захтев остао без резултата, Коча Поповић је затражио од Врховног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије да бугарска војска напусти Србију и да се што пре повуче у Бугарску. Врховни командант, сагласан да је овакво држање бугарске 2. армије недопустиво, наредио је 17. октобра Главном штабу Србије да бугарске трупе одмах напусте Ниш а од совјетске команде затражио да бугарске трупе обуставе покрет према Косову и напусте територију Србије, уколико не промене држање према јединицама народноослободилачке војске и српском народу.[155]

У сукобу између НОВЈ и бугарских јединица посредовао је совјетски генерал Бирјузов, спречавајући да сукоби не прерасту у општи рат у тек

154 Скупштина општине Ниш (у даљем тексту: СОН), Матична служба (у даљем тексту: МС), Матичне књиге умрлих Храма Св. Дух (1944–1948), књ. 23, упис бр. 448, *Исто*, Матичне књиге умрлих Храма Св. Николај (1944), књ. 7, упис бр. 126.

155 B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, 220.

ослобођеном граду. Према сведочанству пуковника Марчева – Бирјузов је одлучио да заплењени материјал у граду, око којег је дошло до сукоба, припадне бугарској војсци.[156]

8. Народни митинзи у граду

У нишком *Народном листу* који је изашао три дана након ослобођења града, анонимни репортер извештава о великом народном збору код Споменика ослободиоцима Ниша, где се по сунчаном октобарском дану скупило око 7.000 грађана и сељака. Репортер је видео том приликом море „од застава", писане пароле и велике портрете. Истог дана навече, у сали хотела „Руски цар" приређена је свечана вечера за 200 званица, међу којима су били и представници савезничких мисија.[157]

Неколико дана након ослобођења одржан је први масовни митинг у центру града. Приликом самог ослобођења града, неколико сати касније, покушано је прво окупљање народа, али без успеха. Највећи број грађана налазио се по околним селима, бежећи од савезничких бомбардовања и разарања, један број је исказао неповерење и страх према новим властима и није излазио из својих кућа и станова док остали нису били обавештени. Група од тридесетак активиста НОП-а из Ниша се окупила да поздрави ослободиоце и ослобођење.[158]

На првом великом митингу говорили су секретар Окружног комитета у Нишу Бранко Поповић и политички комесар 13. корпуса Василије Смајевић. Била је то манифестација, али и први радни договор о задацима на обнови града и помоћи фронту за коначно ослобођење свих крајева земље.[159]

---

156 М. Марчев, *Помощта на военните съветници през Отечествената война*, 95.

157 *ЕИ Новине* од 14. октобра 1964. године, бр. 5, Ниш, 2.

158 Изјава Бранислава Савића, пензионера из Стокхолма (Шведска), борца пратеће чете 13. корпуса НОВЈ.

159 *ЕИ Новине* од 14. октобра 1964. године, бр. 5, Ниш, 2.

Борци НОВЈ пролазе тргом краља Милана, НмН, ЗФ, инв. бр. 753

У суботу увече, пише ондашњи хроничар, на глас да је ослобођен Београд, приређена је велика бакљада дуга један километар, која је прошла главним улицама са две музике.[160] Сутрадан, 21. октобра, одржан је масовни митинг поводом ослобођења Београда и то са једног балкона преко пута некадашње београдске Робне куће.

160 *Исто*.

Долазак људи из Сићева на први митинг, НмН, ЗФ, инв. бр. 783

На истом митингу су говорили представник Главног штаба за Србију потпуковник Момчило Марковић, члан Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) Емануел Чучков, члан совјетске војне мисије у граду пуковник Парамушкин, представник бугарске Отечествено-

Совјетски, бугарски и енлески представници на митингу у Нишу, НмН, ЗФ, инв. бр. 830

фронтовске војске мајор Кирил Станчев, представник енглеске војне мисије мајор Ханекен, члан окружног народног одбора Славољуб Петровић Ђера, нишки индустријалац представник градског одбора Лазар Томић, члан Главног одбора Антифашистичког фронта жена Анастасија Ната Јоцић и представник омладине Драгомир Стојановић Војкан.

На овом истом митингу генерал Љубо Вучковић је добио совјетски орден Суворова.[161]

Совјетски пуковник Парамушкин предаје одликовање Суворов Љуби Вучковићу команданту 21.дивизије, НмН, ЗФ, инв. бр. 818

Коча Поповић, пуковник Парамушкин и генерал Станчев 22.10.44. ИАН, ЗФ, фас. 9, фото 530

Коча Поповић и Мома Марковић на балкону Бановине 17.10.1944. НмН, ЗФ, инв. бр. 785

Свечани дефиле 13. корпуса НОВЈ кроз Вождову улицу, НмН, ЗФ, инв. бр. 1061

Коча Поповић на првој војној паради 17.10.1944. НмН, ЗФ, инв. бр. 1629

161 Група аутора, *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941–1945)*, 500–501; *Народни лист* од 26. октобра 1944. године, бр. 3, Ниш, 2; *Народне новине* од 10. октобра 1964. године, бр. 41, Ниш, 6.

9. Обнавља се живот у граду

Када су јединице НОВЈ, Црвене армије и бугарске Отечественофронтовске армије 14. октобра 1944. ушле у Ниш, затекле су потпуно порушени град у коме ништа није функционисало: електричне инсталације покидане, водоводна мрежа у кварy, мостови минирани, железничке пруге уништене а телефонске линије прекинуте. Стога се већ првог дана по ослобођењу приступило најхитнијој поправци и успостављању електричне и водоводне мреже.[162]

Након ослобођења града успостављена је нова народна власт, издата су наређења неопходна за наставак свакодневног живота и његово довођење

Обнова порушеног моста на Нишави
НмН, ЗФ, инв. бр. 1554

162 НмН, М. Петровић, *Ниш по ослобођењу*, 7.

у пређашње стање. Прорадила је пијаца, отворени су хотели, трговачке, угоститељске и занатске радње, покретала се производња по фабрикама.

Привреда и грађани Ниша, према непотпуним подацима, претрпели

Обнова порушеног моста на Нишави
НмН, ЗФ, инв. бр. 1555

су материјалну штету у износу од 2.931.398.000 динара Демократске Федеративне Југославије.[163] Нарочито је тежак ударац задат нишкој привреди приликом савезничких бомбардовања. На рашчишћавању рушевина и затрпавању кратера од авионских бомби радило је 500 људи, који је ангажовало градски народноослободилачки одбор. Овај посао су радили до краја 1944. године.[164]

Бомбардовање је за директну последицу имало високи проценат

163 *Исто,* 6.
164 НмН, М. Петровић, *Ниш по ослобођењу*, 12.

урушених кућа и зграда што је представљало посебан проблем. Уништена је 1/7 од преко 10.000 стамбених зграда колико је град имао пре рата.[165] Број стамбено угрожених лица био је изузетно велики. И сама зграда градског народноослободилачког одбора (данас зграда Народне библиотеке) била је демолирана – са тавана је цурила вода, док су сви прозори били полупани.[166]

На рашчишћавању закрчених улица и тротоара такође се почело првих дана ослобођења. Народне власти, у сарадњи са цивилним организацијама и омладином, покренуле су широку акцију како би се што пре нормализовао

Рашчишћавање рушевина код Саборне цркве, ИАН, ЗФ, фас. 91, фото 6222

саобраћај у граду. Оформљен је и Месни одбор Уједињеног савеза антифашистичке омладине Ниша. Овај одбор је већ на првом састанку донео одлуку да организује омладинске радне батаљоне за извршење хитних радова на обнови града, као и на оспособљавању трамвајске пруге и рашчишћавању рушевина свуда тамо где је било потребно, а нешто касније деловале су и

165 Срушено је 1427 зграда.
166 *Исто*, 2.

радне бригаде средњошколаца и омладинаца из рејона града.[167]

Најжалосније стање било је у железничкој радионици. Овај важан индустријски објекат постао је мета и немачких и савезничких авиона у више наврата и потпуно је био уништен.[168] Мостовска радионица затечена је такође у рушевинама. Нарочито је тешко настрадала приликом повлачења окупатора, када су минирали кровну конструкцију.[169] Ложионица Црвени крст била је у току рата неколико пута бомбардована. И она је највише настрадала приликом повлачења непријатеља, кад су минирани хала и сва постројења у њој: локомотиве, вагони, скретница и друго. Ложионица је личила на право згариште.[170]

Од железничких станица најоштећенија је била главна, која је за време окупације 26 пута бомбардована, а приликом одступања окупатора у потпуности разорена. И остала предузећа, радионице, радње, стоваришта и слични објекти били су мање-више оштећени.[171]

Културно-просветне установе такође нису биле поштеђене. Од девет школа, које су радиле за време окупације, ниједна није остала читава, а две су биле толико оштећене да се у њима није могло радити. Окружни народни одбор издао је наређење да сви наставници који желе да раде поднесу молбе за постављење. Овом наређењу одазвали су се сви професори нишких гимназија. У згради Народног позоришта одржана је конференција просветних радника на којој је разматран почетак наставе.[172]

---

167 НмН, М. Петровић, *Ниш по ослобођењу*, 11.

168 *Исто,* 4.

169 *Исто*.

170 исто 4.

171 *Исто*.

172 Просветни радници су једнодушно одлучили да се укине немачки језик у свим школама, да се не употребљавају уџбеници издати за време окупације и укину пријемни испити у школама. Том приликом донесена је и колективна одлука о укидању звања директора школе. Уместо директора школом је требало да управља одбор од три члана. Већ крајем октобра одржавају се седнице наставничког савета у приватној згради у Душановој улици 28, јер су гимназијске зграде биле руиниране. Свака нишка гимназија изабрала је директоријум од три члана који ће управљати школом уместо директора. Задатак директоријума био је да води све послове у вези са управом школе, у првом реду – да организује почетак рада у школама. М. Петровић,

У Нишу је по ослобођењу било 17 школа: 7 основних са 3.193 ученика, три гимназије са 2.887 ученика, две средње школе са 280 ученика и пет нижих стручних школа са 1.181 учеником, што чини укупно 8.577 ученика и 296 наставника.[173] Упис ученика је извршен од 1. до 6. новембра, али због великих тешкоћа школе још нису могле да отпочну са редовном наставом. То ће бити учињено тек у фебруару 1945. године.[174]

Деца-жртве фашистичког терора у сиротишту у Нишкој Бањи пре одласка на опоравак у Бугарску (из приватне архиве Душана Миладиновића)

Од културних институција највећу штету претрпео је Народни музеј. Директним авионским поготком срушена је Христодулова кућа – зграда музеја, која је била стара преко 120 година и представљала је редак примерак старе балканске архитектуре. Са зградом је нестало и више од половине материјала, док је од етнографске збирке сачувано је свега 25% материјала.

Ниш по ослобођењу, 4. Р. Петковић, *Прва Нишка гимназија 1878–1968*, Ниш, 1972, 234–235. У Првој мушкој гимназији изабрани су: Богдан Бањанин, професор математике, Никола Станојковић, професор српског језика и Јован Степановић, професор историје и латинског језика. У Другој мушкој гимназији: Марко Ракочевић, професор, Богдан Ружић, професор и Ружица Ђукић, професор. У Женској гимназији такође је изабран директоријум (Р. Петковић, *Прва Нишка гимназија 1878–1968*, 235).

173 *Исто,* 236.

174 Р. Петковић, *Прва Нишка гимназија 1878–1968*, Ниш, 1972, 236.

Многи предмети од непроцењиве вредности, који су се налазили у музеју, склоњени су од немачке и бугарске војске и чувани код угледних нишких породица – сарадника и пријатеља музеја.[175]

Прва биоскопска представа приказана је у Занатском дому 24. октобра, а на репертоару је био филм „Пораз Немаца под Москвом". Три дана касније отворен је биоскоп „Европа" када је премијерно приказан совјетски филм „Секретар рејонског комитета". Убрзо су и у другим нишким биоскопима могли да се гледају амерички и совјетски филмови. Од када је 10. бригада формирана, борцима се први пут указала прилика да посете биоскоп и гледају филм „Борба пред Москвом". Већина није знала ни како биоскоп изгледа и то је био заиста велики доживљај. Следећих дана филм је стигао и у касарну, па су и биоскопске представе биле чешће.[176]

Позориште је најавило свој редован рад већ 28. октобра 1944. године. Од првих дана ослобођења његова сала је коришћена за разне конференције и договоре и као сцена за наступ културно-просветне групе при Главном штабу за Србију. Крајем месеца упућен је позив младима који имају жељу и смисла за позоришни рад да се јаве управи позоришта. Одмах су почеле пробе Чеховљевог „Јубилеја", који је изведен поводом годишњице Октобарске револуције.[177]

Народни универзитет основан је 9. новембра 1944. године, да би крајем месеца у њему почела да се одржава и настава руског и енглеског језика.[178]

Окружни уред за осигурање радника почео је да ради 20. новембра 1944. године. Отпочеле су припреме за отварање Народне библиотеке која ће прорадити марта 1945. године. Извршени су и први договори о реорганизацији спортских друштава. Половином децембра 1944. свој рад обновило је Радничко културно-аматерско друштво „Абрашевић", а

175 НмН, М. Петровић, *Ниш по ослобођењу*, 3; *Нишки весник*, јул 2010, бр. 65, Ниш, 16–17.
176 Р. Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада*, 273; Група аутора, *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941–1945)*, 524.
177 Група аутора, *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941–1945)*, 523.
178 Исто, 524.

у другој половини децембра отворена је „Народна књижара" и приређена прва изложба сликарско-вајарских радова, фотографије и штампе у сали Учитељског дома. Почетком јануара 1945. године отворен је Раднички дом након 17 година, а 25. марта исте године отворен је и Дом културе.[179]

У фабрикама коже и фабрици „Балкан" производња је готово одмах отпочела. Фабрике су првих дана новембра испоручиле војсци прерађену кожу за петнаест хиљада пари обуће, а производиле су и кожу за потребе артиљеријских јединица.[180]

Текстилна фабрика „Мита Ристић и синови" такође је почела са производњом већ неколико дана после ослобођења.[181]

Фотографија са ексхумације 20.10.1944., НмН, ЗЛ, инв. бр. 555

У фабрици дувана 23. октобра долази до организованог рада на

179 *Исто.*
180 НмН, М. Петровић, *Ниш по ослобођењу,* 19.
181 *Исто.*

рашчишћавању рушевина, оправци машина, прикупљању разбацаног дувана по одељењима. Прве количине цигарета произведене су 18. новембра 1944. године и поклоњене рањеницама до краја исте године. До тада су све машине поправљене и сва одељења су била спремна за рад.[182]

10. Ексхумација последње групе стрељаних затвореника

У ослобођеном Нишу 30. октобра 1944. године формирано је Градско повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. Седиште Повереништва налазило се у Лешјаниновој улици где су свакодневно долазили грађани и пријављивали злочине окупатора. Повереништво је за време свога рада поделило на хиљаде образаца за опис злочина. Радило је све до 1. октобра 1945. године и за то време је примило 1.915 пријава, евидентирало 636 злочинаца и 1.666 жртава злочина.[183]

Према истим пријавама (непотпуним), на територији града Ниша (у 10 рејона), за време окупације немачки и бугарски војници убили су 396 лица, а од последица мучења касније су умрла 53 лица. У ратно заробљеништво је одведено више од 1000, у нишком логору и по другим логорима 516, у интернацију 277, а на присилне радове у Борском руднику и на другим местима 493 лица. За време рата је ухапшено 1203 грађана Ниша. Од немачког бомбардовања у априлу 1941. године погинуло је 74 Нишлија.[184]

Подаци о страдалим грађанима су некомплетни пошто многи нису пријављивали нестанак, погибију, хапшење, интернирање или страдање након англоамеричког и руско-бугарског бомбардовања али и страдање које је уследило након ослобођења од нових револуционарних власти.

---

182 *Исто*, 18.

183 И. Станчевски, *Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Ниш (1944–1947)"*, Пешчаник. Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, број 6, Ниш, 2008, 30, 41.

184 АЈ–110–61-557, 558, 559, 560; А. Динчић, *Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941–1945)*, Зборник Народног музеја Ниш, број 21, Ниш, 2012, 110–111.

Фотографија са ексхумације 20.10.1944., НмН, ЗЛ, инв. бр. 556

Немци су званично расформирали концентрациони логор на Црвеном крсту 14. септембра 1944. године, када су стрељали последњу групу затвореника. Последњи логораши су у подне изведени из круга и упутили се ка градском пољу. Стражари са кула отворили су ватру из пушкомитраљеза и поубијали све логораше. Тешко рањене су дотукли немачки војници из пратње. Жртве су сахрањене у дубоким кратерима од савезничких авио бомби. Куршуми су се одбијали и тако оштетили зид на северној страни логорског комплекса. Рупе од метака видљиве су и данас. Истог дана, недалеко од Казненог завода, на месту „Ђузине ливаде", стрељана је група од осам ухапшеника.[185]

Породице страдалих су биле све до откопавања (ексхумације) у неизвесности. За своје ближње су знали једино по примању пакета. Пакете су предавали све до половине септембра месеца. Од тада више ни на тај начин нису могли ништа дознати о својима. Било је неке наде да су у последњем тренутку њихови ближњи транспортовани за Немачку. Ипак, таква надања показала су се као узалудна. Иако је од дана када је извршен злочин протекло 40 дана, распознавање је било врло тешко. Лица жртава су била унакажена

185 *Народни лист* од 26. октобра 1944. године, бр. 3, Ниш, 2; НмН, кут. 8, МГ, Изјава Николе Вулића.

и деформисана. Нарочито су били тешки моменти приликом откопавања леша младе студенткиње Миле Ђорђевић, учитељице Љиљане Новаковић и Олге Богдановић. Тада је утврђен идентитет још многих жртава. Десет су биле жене, а 26 мушкарци.[186]

Фотографија са ексхумације 20.10.1944., НмН, ЗЛ, инв. бр. 556

Приликом ексхумација последње групе стрељаних логораша, 26. октобра 1944. године, комисија, која је у томе учествовала први пут по ослобођењу, видела је како је изгледао нацистички логор на Црвеном крсту. Том приликом су нишки фотограф Ђорђе Васиљевић и сниматељ Мирољуб Стошић, за потребе филмске секције Команде града, снимили и крађи филм, који ће касније бити приказан као доказни материјал на конференцији мира у Паризу.[187]

186 *Исто*, 2. У Меморијалном музеју логора „12. фебруар" чувају се ископане лобање жртава које породице или рођаци нису идентификовали.
187 Група аутора, *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941–1945)*, 472; *Народни лист* од 26. октобра 1944. године, бр. 3, Ниш, 2.

Међу присутнима налазио се и фотограф Тонић, послератни радник у Антитуберкулозном диспанзеру у Нишу. Доктор Димитрије Марчетић, судија у пензији, био је присутан у својству вештака, а такође је радио и са комисијом приликом ископавања на Бубњу. Као члан Комисије за утврђивање ратних злочина присуствовао је Стоиљко Стоиљковић, дописник *Политике*. Ова иста комисија је извршила и ексхумацију жртава у „Ђузиним ливадама". Тела су сахрањена на Пантелејском гробљу.[188]

Комисија је најмање успеха имала приликом ископавања на Бубњу. На овом стратишту нису пронађене кости нити било какви видљиви трагови лешева и ствари. Пронађено је неколико кошчица, једне потколенице мушке, једне подлактице женске, један сунцобран тегет боје, мали детаљ мушког веша, две кутије за цигарете које су биле упропашћене јер су јаме биле посуте живим кречом.

На Бубњу је такође пронађено неколико комадића делова женског веша и вунене чарапе од људи из сврљишког краја (по боји и шарама). Све то није могло дати никакву слику из које би се могло извући било какав закључак о величини и обиму почињеног злочина. На појединим местима пронађени су парчићи лобање, темене кости и други делови главе стрељаних у шанчевима. Пре стрељања жртве су биле приљубљене уз земљу, па кад би се рафалом пуцало у главу размрскани делови лобање летели су у разним правцима.

Комисија није могла прибавити неку видну документацију којом би се одређеније говорило о стрељањима на Бубњу, иако је покушавала да ексхумацијом дође до лешева или нечег другог. Немци су то вешто камуфлирали, уништавајући све трагове који су могли послужити као било каква документација и доказ.[189]

11. Прогон идеолошких противника

188 НмН, ЛЦК, кут. 8, МГ, Изјава Даринке Марјановић.
189 *Исто*.

Крај окупације донео је грађанима радост због слободе и престанка вишегодишње тортуре окупатора, савезничких бомбардовања и разарања, али не и престанак забринутости за будућност. Још док су се улицама вила народна кола, а град дизао из рушевина, нова власт је започела сурови обрачун са својим политичким неистомишљеницима.[190]

Прва хапшења нових власти у граду започела су 15. октобра. У извештају штаба Осме бригаде, који је прослеђен штабу 22. српске дивизије, помињу се прве обавештајне акције које су имале за циљ изналажење противника:

Јединице бригаде налазиле су се у граду са задатком чишћења истог од заосталих окупаторских војника. Штаб бригаде са осталим деловима смештио се у Јевремовој улици бр. 28. За време претреса, борци наших јединица (обавештајне групе) узимали су војничка одела од официра и подофицира који су се налазили у редовима Драже Михајловића или у заробљеништву.[191]

Велики број противника нових власти успео је да се прикрије и избегне хапшење. Међутим, команда града издаје плакате – јавна саопштења, којима је позвала све учеснике непријатељских формација да се јаве команди. У супротном их је чекала смртна казна. Тако су преваром ухапшени многи официри, подофицири и идеолошки противници. Ухапшени су довођени у бројне затворе који су постојали у граду. Највише их је било у центру града. У згради Нисимове палате у Обреновићевој улици затварани су средњошколци и гимназијалци, док су официри из затвора Команде града пребачени у Казнени завод.[192]

У великим хапшењима по граду ухапшени су председник нишке општине, окружни начелник, сви директори који су се смењивали по нишким гимназијама, а није поштеђен ни пензионисани директор Трговачке академије нити шефови железничких станица у граду и Пете секције за одржавање пруга. Ухапшен је и фотограф Ђорђе Васиљевић, који је оптужен због

190 *Вечерње новости* од 29. јуна 2009. године, Београд, 11.

191 ВА, фонд Оружаних снага Југославије (у даљем тексту: ОСЈ), к. 1053, рег.бр. 8/1.

192 *Вечерње новости* од 29. јуна 2009. године, Београд, 11; V. Vučković, *n.d*, 239.

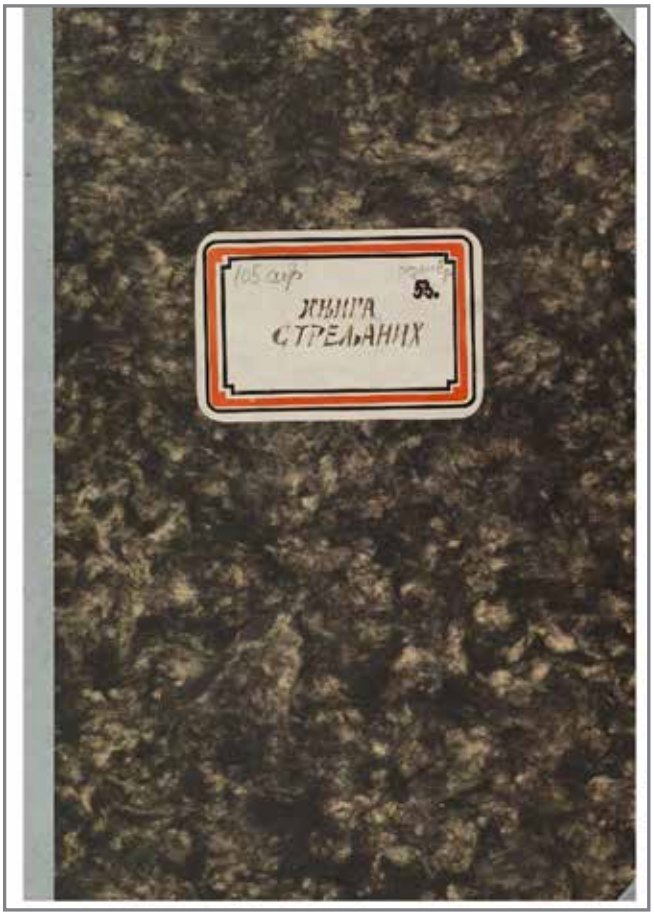

Корица књиге стрељаних за Нишки срез (АС, фонд БИА)

стечене имовине и поседовања злата и поред тога што је за потребе Филмске секције НОВЈ снимао прве журнале, међу којима и „Ослобођење Ниша", на траци дужине 300 метара и чију богату фото-документацију послератне власти нису објавиле. Репресија је мимоишла неке угледне људе који су помагали народноослободилачки покрет за време рата, успели правовремено да се уклоне из града или су нашли заједнички језик са новом револуционарном влашћу.[193]

Започела су масовна стрељања, без суђења и писаних пресуда. До краја октобра 1944. године стрељања је вршила војска (народна одбрана), а од почетка новембра, па до 20. фебруара 1945. године – ОЗН.[194]

Талас масовних вансудских ликвидација зауставила је наредба да се ухапшенима суди пред војним судовима, почевши од фебруара 1945.

---

193 Б. Милтојевић, *Уникатни документи нишког сниматеља и фотографа Ђорђа Васиљевића*, Зборник Народног музеја Ниш, број 20, Ниш, 2011, 270; ВА, Уписници Војног суда Нишке војне области (1945–1949).

194 *Исто*; У првом таласу прогона идеолошких противника ухапшени су и глумци Нишког народног позоришта и њихов управник. Четири глумца стрељана су без суђења на непознатој локацији, док је у Зајечару исту судбину поделио Светозар-Тоза Цветковић, предратни управник Нишког позоришта (Б. Мајданац, *Позориште у окупираној Србији (позоришна политика у Србији 1941–1944)*, Београд, 2011, 264).

године.[195]

У Нишу је заседао Војни суд Нишке војне области, који је покривао и крушевачко и пиротско веће, изричући првостепене пресуде које је потврђивао или кориговао Виши војни суд са седиштем у Крагујевцу. Затвор Војног суда налазио се у Карацићевој улици број 1, у реквирираној вили нишког индустријалца Миодрага Мише Милојковића, а само суђење је обављано у кући апотекарке Јеле Миловановић. Нешто касније прорадили су и војни судови 21. дивизије као и армијски суд.[196]

Поред војних судова, заседали су и Срески народни суд у згради бившег Среског начелства (Вождова бр. 23) и Суд за суђење злочина и преступа против српске националне части (Краља Првовенчаног бр. 42), изричући временске казне или губитак српске националне части на одређени временски период.[197]

Под видом борбе против народних непријатеља, ратних злочинаца и ратних добитника људима су одузимане куће, станови, радње и новчани депозити по банкама и касније састављале фиктивне оптужнице или пресуде на основу којих им је конфискована покретна и непокретна имовина.[198]

Ниш је наставио да се подиже и изграђује. Људи су веровали да живе у времену без ратова, логора, затвора и у уверењу да су им слободу донели ослободиоци генерала Коче Поповића, који је касније постао посланички кандидат и министар спољних послова.

---

195 *Погледи (специјално издање)* април/мај 2004. године, бр.1, Крагујевац, 68, 72.

196 *Исто,* 68. Од фебруара 1945. до краја 1949. године, војни судови у Нишу изрекли су 61 смртну пресуду, које су биле извршене. По пресудама Општинског суда, стрељана су 7 лица, претходно осуђени као идеолошки противници. (Б. Нешић, *Окружни суд у Нишу 1878–2000, књига друга*, Ниш, 2001, 122–124; ВА, Уписници Војног суда Нишке војне области (1945–1949).

197 Историјски архив Ниш (даље: ИАН), фонд Народни одбор општине Малча (1944–1957), кут. 1, док. бр. 1; *Погледи (специјално издање)* април/мај 2004. године, Крагујевац, 68.

198 *Нишки весник*, јул 2006, бр. 41, Ниш, 8.

Народ на митингу у Нишу,
НмН, инв. бр. 840

Народ на митингу у Нишу,
НмН, инв. бр. 843

Дана 17. октобра 1944. године свечано је продефиловала војна јединица на коњима у Вождовој улици. Изнад глава ослободилаца видно је био истакнут натпис „Живео Коча Поповић, ослободиоц Ниша”. Неко је тај историјски призор уснимио, а сама фотографија датирана је на дан ослобођења града.

Народ на митингу у Нишу,
НмН, инв. бр. 844

Народ на митингу у Нишу,
НмН, инв. бр. 847

СЕДМИ НОВЕМБАР

Седми новембар 1944. био је у знаку прославе двадесетседмогодишњице Октобарске социјалистичке револуције. Тога дана улице Ниша биле су преплављене црвеним радничким, југословенским и совјетским заставама, портретима Стаљина, Лењина, Маркса и Тита. Није било никаквих наговештаја да ће се тога дана изнад Ниша одиграти борба између савезника, означивши незванични почетак Хладног рата.

У преподневним сатима одиграна је пријатељска фудбалска утакмица између фудбалских репрезентација Ниша и 22. српске дивизије. Велики народни митинг требало је да буде одржан са почетком у 12 часова испред

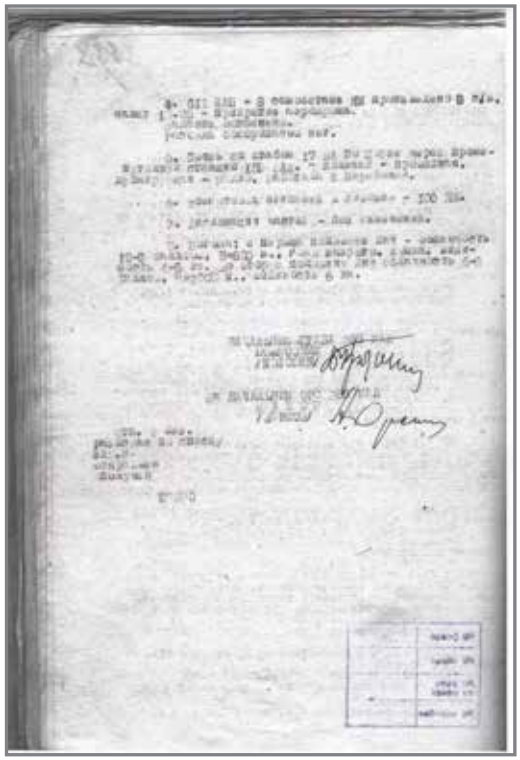

Извештај о губицима совјетских војника након америчког напада (ЦАМО РФ, фонд 243, опис 2900, дело 3012, лист 259)

Извештај о губицима совјетских војника након америчког напада (ЦАМО РФ, фонд 413, опис 10372, дело 591, лист 2)

зграде данашњег Народног позоришта где је већ била постављена бина. Кроз

окупљено грађанство прошао је генерал Љубо Вучковић, командант 13. корпуса НОВЈ, у пратњи својих штабних официра а за њима команда града и представници градског и среског народноослободилачког одбора. Митингу су присуствовали чланови бугарске, совјетске и енглеске војне мисије који су

Шеф совјетске војне мисије у Нишу пуковник Падамушкин чита свечани опроштајни говор на месту сахране совјетских пилота (приватна колекција Димитрија Перића)

се налазили при команди града Ниша.

Неколико минута по почетку скупа, око 12. 25 зачуле су се прве експлозије из правца Алексинца.[199] Дугу колону 6. гардијског стрељачког

199 А. Динчић, Б. Симовић, *Нишки инцидент*, 17. Митинг је отворио Бранко Поповић и дао реч Моми Марковићу који је потом одржао велики говор. За то време, на нишком аеродрому совјетски пуковник Шмелев командовао је ескадрилом совјетских ваздухопловаца из 707. пука, који су требали да се придруже митингу и учествују у свечаној војној паради на самом крају манифестације. Заменик политичког комесара издао је наређење ескадрили да формира ред у облику слова „П", а затим им се обратио пуковник Сивуд речима: „Другови, - рекао је Сивуд и наставио - данас, читав совјетски народ прославља 27-годишњицу велике октобарске револуције". Војници

Командант 13. корпуса НОВЈ пуковник Љубо Вучковић на сахрани погинулих совјетских пилота испред логора. (приватна колекција Димитрија Перића)

корпуса Црвене армије која се кретала према Београду, напало је 12 америчких авиона-ловаца типа П-38 „лајтинг" на друму Ниш–Алексинац, код Чамурлије и Катуна. Том приликом погинуо је командант корпуса, генерал Котов, начелник штаба корпуса мајор Наумов и помоћник начелника мајор Назаров. заједно са 31 војником, док је 37 црвеноармејаца рањено а скоро потпуно уништен велики број возила.[200]

Совјетски ваздухопловци који су требали да учествују у свечаној паради у граду видели су на небу тридесет авиона спремних за напад. У почетку су мислили да су немачки. На аеродрому су се чуле експлозије једна за другом. Убрзо су схватили да нападају амерички пилоти. У 13 сати, командант совјетске 17. ваздухопловне армије, генерал Судец, наредио је пилотима дежурних авиона на нишком аеродрому да узлете и одговоре на напад. Одмах је полетела група од девет ловаца из састава 288. авио-

су повикали: „Узбуна!", а неко од њих: „Фашисти нападају наш аеродром!" Централни архив у Москви (даље: ЦАМО) РФ, ф. 866 нап, оп. 223502, д.3.

200 А. Динчић, Б. Симовић, *Нишки инцидент*, 20.

дивизије.[201] Амерички ловци сада су се устремили на совјетске и отпочела је ваздушна борба изнад тадашњег Казненог завода (данас Казнено-поправни завод Ниш).[202]

У овом ваздушном окршају оборена су три америчка авиона. Први авион срушио се један километар југозападно од Ниша. Њега је погодила противваздушна одбрана са аеродрома. Авион је са пилотом потпуно изгорео. Други авион је пао један километар североисточно од аеродрома. Пилот је погинуо у такође сагорелом авиону. Оборио га је потпоручник Сердјук, кога су по узлетању напала два „лајтинга", али је успео да погоди авион потпоручника Бруера. Исти пилот успео је да погоди још један „лајтинг" који је напустио борбу због оштећења. Трећи, последњи авион је пао осам километара северно од аеродрома. Авион је изгорео, али се пилот раније спасио искакањем. Пао је на друм где су га заробили совјети и одвели у Ниш на испитивање. Био је заточен у некадашњем затвору Среског суда преко пута позоришта. Међутим, мајор Сирцов је наредио да се пребаци најближој енглеској војној мисији. У својим мемоарима ће забележити да је на тај поступак био принуђен после добијања наређења од шефа совјетске војне мисије у Нишу, пуковника Падамушкина. Још два авиона била су погођена у истом окршају, али су некако успели да се одрже.[203] Све жртве овог сукоба биле су из 95. ловачког ескадрона са седиштем у Фоџи (Италија). Били су то потпоручници Елдон Колсон и Филип Бруер.

Совјети су у истом ваздушном окршају изгубили три авиона и два пилота, док је поручник Жестовскиј, иако рањен у ногу и руку, на време искочио падобраном и тако остао жив. Опоравио се у болници. Његов авион је пао и изгорео у атару села Каменица. Животе су изгубили Виктор М. Шипулија и Дмитриј П. Кривоногих.[204] За погинуле совјете приређена је

201 *Исто.*

202 А. Динчић, Б. Симовић, *Нишки инцидент*, 21.

203 ЦАМО РФ, ф. 866 нап, оп. 223502, д.3; А. Динчић, Б. Симовић, *Нишки инцидент*, 21; Д. Мирчетић, н.д, 170–171.

204 Потпоручник Шипулија је узлетео у 13.00 и одмах напао амерички авион који је нападао војну колону. Међутим, иза леђа су му се прикрала 4 „лајтинга" која су отворила ватру и погодила његов авион који је пао 500 метара северно од аеродрома и изгорео са пилотом. Поручник Кривоногих је успео да избегне два пута напад, направио вертикални маневар из кога је погодио

свечана сахрана.[205]

Током средине новембра спроведена је мобилизација младих људи који су, одмах после совјетских јединица, кренули ка северу у ослобађање нових крајева Југославије што се осетило у свакодневном животу града. Повећан је обим производње у радионицама и фабрикама за потребе јединица које су се налазиле на Сремском фронту, организовани курсеви квалификације за потребна занимања и живот је почео да се враћа у град.

У исто време вршена је национализација имовине осумњичених или осуђених за сарадњу са окупатором за време рата. Ова суђења су потрајала до 1946. и као трајни резултат су имала велики број национализованих некретнина над чијим власницима је најчешће извршена смртна казна стрељањем.

Нову 1945. годину Ниш је дочекао осветљен блештавом рафалном паљбом из аутоматског оружја. Нада у лепшу и срећнију будућност потиснула је трауматична сећања на рат и живот се наставио.

један „лајтинг" који је пао и изгорео. Међутим, ускоро се нашао у унакрсној ватри америчких авиона и противваздушне одбране која је цело време дејствовала са аеродрома. Парчићи распрсле гранате из противавионског топа погодили су и запалили његов авион који се окретао и под углом од 85 степени ударио у земљу и запалио се 3 километра североисточно од аеродрома. ЦАМО РФ, ф. 866 нап, оп. 223502, д.3, А. Динчић, Б. Симовић, н.д, 28.

205 ЦАМО РФ, ф. 866 нап, оп. 223502, д.3.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

а) Необјављена архивска грађа

1. *Архив Србије у Београду:*

- Фонд БИА, фасцикле докумената везане за ОЗН-у/УДБ-у града Ниша

2. *Војни архив у Београду*

- Немачка микрофилмована документа из серије Вашингтон (НАВ)
- Фонд „Оружаних снага Југославије" (ОСЈ)
- Уписници Војног суда нишке војне области

3. *Историјски архив Београда:*

- Фонд немачких полицијских докумената службе безбедности (Befehlshaber und des SD)

4. *Историјски архив Ниш:*

- Фонд Народни одбор општине Малча (1944–1957)
- Фонд Народноослободилачки одбор среза Ниш
- Фонд Главног одбора Црвеног крста – окружни одбор Ниш (1878–1947)
- Фонд Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача

5. *Народни музеј Ниш:*

- Збирка предмета и докумената заточеника логора на Црвеном крсту
- Збирка архивалија

- Збирка фотографија

б) Објављени извори

- *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 13 (борбе у Србији 1944 год), Београд, Војноисторијски институт, 1976.

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knjiga 2 (dokumenti nemačkog Rajha 1944–1945), „Vojnoistorijski institut", Beograd, 1979.

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 4 (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića), Beograd, 1985.

Штампа:

- *Вечерње новости* од 29. јуна 2009. године
- *ЕИ Новине* од 14. октобра 1964. године
- *Народне новине* од 10. октобра 1964. године
- *Народне новине* од 20. октобра 1951. године
- *Народне новине* од 17. октобра 1964. године
- *Народне новине* од 21. октобра 1964. године
- *Народни лист* од 26. октобра 1944. године
- *Нишки весник*, март 2010. године
- *Погледи (специјално издање)* април/мај 2004. године

Литература:

1. Булатовић др Драгомир, *Систем орīана народне власти у Јуīоисточној Србији уочи дефинитивноī ослобођења*, Нишки зборник, број 14, Ниш, октобар 1984, 27–34
2. Вишњић Петар, *Битка за Србију*, *књиīа 2*, Београд, 1984.
3. Vučković Velizar, *Hronika jednog vazduhoplovca*, privatno izdanje, Burladingen-Nemačka, 1998.
4. Груден Милентијевић Ивана, Небојша Озимић, *Друштво Црвеноī крста и нишки концентрациони лоīор у īериоду Друīоī светскоī раīа*, Ниш, 2017.
5. Grupa autora, *110-godišnjica vojne bolnice u Nišu (1878–1988),* Niš, Prosveta, 1988.
6. Група аутора, *Вихърь*, София, 1964.
7. Grupa autora, *Drugi svetski rat*, knjiga 3, Mladost, Ljubljana, 1981.
8. Дамјанов Петар, *Осма срīска НОУ бриīада*, Субнор, Београд, 1995.
9. Дејановић Драгољуб, Живковић Драгољуб, Миловановић Мирослав, Стаменковић Ђорђе, *Ниш у вихору ослободилачкоī раīа (1941–1945)*, Дневник, Нови Сад, 1968.
10. Димитров Димитар, *Юīославски документи за роляīа и īриноса на Бълīарските войски в нишкаīа оīерация (октомври 1944 īодина)*, Военно исторически сборник, година LXIII, кн. 6, София, 1994, 91–105.
11. Динчић Александар, *Нишки војни (ратни) заробљеници у Друīом светском раīу (1941–1945)*, Зборник Народног музеја Ниш, број 21, Ниш, 2012, 93–110.

12. Динчић Александар, Симовић Бојана, *Нишки инцидент*, Ниш, 2016.

13. Златковић Србислав, Др Васев Цветан, Др Видаковић Гаврило, *Димитровград 1877–1945*, Београд, 1989.

14. *История на Отечествената Война на България 1944–1945,том Втори (участието на България в разгромяването ба Немскофашистките войски на Балканите (септември-ноември 1944 г.),* София, 1982.

15. Костадиновић Радомир, *Црна Трава и Црнотравци*, Лесковац, 1968.

16. Костић Радомир, *Ослобођење Топлице 1944. године*, Нишки зборник, број 14, Ниш, октобар 1984, 95–107.

17. Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.

18. Kumm Oto, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen")*, Coburg, 1978.

19. Мајданац Боро, *Позориште у окупираној Србији (позоришна политика у Србији 1941-1944)*, Београд, 2011.

20. Максимовић Јован, *Операција за ослобођење Ниша од 8. до 14. октобра*, Нишки зборник, број 14, Ниш, октобар 1984, 79–83.

21. Марчев Марчета, *Помощта на военните съветници през Очечествената война*, Военно исторически сборник, година LXIV, кн. 7, София, 1995, 92–95.

22. Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд, 1982.

23. Милтојевић Бранислав, *Уникатни документи нишког сниматеља и фотографа Ђорђа Васиљевића*, Зборник Народног музеја Ниш, број 20, Ниш, 2011, 265–272.

24. Мирчетић Драгољуб, *Дванаеста српска НОУ бригада (од Црне Траве (Острозуба) до Винковаца)*, ИСИ, Београд, 1991.

25. Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Томо, *Bugarska vojska u*

Jugoslaviji 1941–1945, Beograd, 1971.

26. Николић Живојин-Брка, *22. српска дивизија*, Београд, 1972.

27. Нешић Бранислав, *Окружни суд у Нишу 1878–2000, књига друга*, Ниш, 2001.

28. Озимић Небојша, *Сећање Видосава Стевановића на дане проведене у логору на Црвном крсту у пролеће 1942,* Зборник Народног музеја Ниш, 20, Ниш, 2012, 87–92.

29. Озимић Небојша, *Суђење Јовану Чемерикићу председнику нишке општине за време нишке окупације*, Зборник Народног музеја Ниш, 22, Ниш, 2013, стр. 185–198.

30. Озимић Н, Динчић А, Симовић Б, Груден Милентијевић И, Митић И, *Жртве Лагера Ниш (1941–1944)*, Ниш, 2014.

31. Озимић Небојша, Митић Иван, Динчић Александар, *Ниш 1944*, Ниш, 2015.

32. Ozimić Nebojša, *Sećanje na holokaust i muzej Crvenog krsta u Nišu* , U: Zbornik radova Eskalacija u Holokaust: od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji ed. dr Vjeran Pavlaković, Istorijski arhiv Beograda, 2017, Beograd, 161–167.

33. Петковић Радивоје, *Прва Нишка гимназија 1878–1968*, Ниш, 1972.

34. Пешић Миодраг, *Црвена тамница*, Погледи, Крагујевац, 2006.

35. Станчевски Иванка, *Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Ниш (1944–1947),* Пешчаник, број 6, Ниш, 2008, 29–44.

36. Стојковић Павле, *Ослобођење Србије 1944. године*, Београд, 1984.

37. Тимотијевић Радован, *Десета српска НОУ бригада*, ИСИ-Субнор-ВИЗ, Београд, 1991.

38. Тошић Божидар, *Омладина Ниша у послератној изградњи*, Нишки зборник, број 14, Ниш, октобар 1984, 157–161.

39. Цветковић Срђан, *Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину*, Лесковачки зборник XLVVII, Лесковац, 2007, (209–231).

40. Целебцић Милован, *Тринаести корпус НОВЈ*, ВИЗ, Београд, 1992.

Nebojša Ozimić

LIBERATION OF NIŠ IN THE SECOND WORLD WAR AND FIRST MONTHS OF THE NEW GOVERNMENT

Introduction

On April 8th, 1941, the German planes bombed Niš. The next day, the occupier's army units had already entered the semi-destroyed city, in which way the occupation of Niš officially started. In the months that followed, the Germans in the Serbian territory faced an increasingly serious problem of armed resistance organized by the Serbian people. Individual actions, such as that when Aleksandar Vojinović, on August 2nd , 1941, threw bombs at the Park Hotel, where the German soldiers stayed, thus killing one and injuring five officers, were something that the Germans could not deal with. In order to suppress such and similar actions, the German Area Command (Feldkommandature) 809 issued a proclamation that in the future 100 Serbs and Jews would be shot dead for one German officer killed.

In September 1941, in the barracks building of the "Miloš Obilić" Cavalry Regiment, a concentration camp (LAGER NIŠ) was established, where first were brought members of the Niš Jewish community together with a larger group of Serbs. Along with the camp construction, the execution site was also moved – Delijski vis and Đuzine livade were replaced by a plateau of the Bubanj hill. In 1942, two escapes of the detainees from the camp occurred. In the first escape (on February 12th, 1942), which was also the first organized escape of inmates from a Nazi camp, out of 147 inmates, 105 escaped through the wires. The

second escape (on December 2nd, 1942) involved 5 inmates who were captured and killed by the Germans on the spot.

During 1943 and by mid-1944, the detainees would leave from the camp either to be shot or for internment. Only from the Niš concentration camp, more than 4.000 people were interned. Life in Niš was becoming increasingly insecure.

1. Preparation for fleeing from Niš and destroying the traces of crime

The occupational authorities began to think of immediate possibility of leaving Serbia in the second half of August 1944, when the first orders on evacuation were issued, primarily of civilian institutions in the Third Reich, and then orders for gradual shifting of materials, raw materials and machinery.

The four-year occupation was marked by unprecedented terror - numerous mass graves, burned houses and villages, tens of thousands of people taken to hard forced labor and completely devastated economy. It had to be destroyed what charged the Germans mostly, so that they started finding new ways to easily and quickly destroy the bodies of the shot and suffocated people in the execution sites all over the occupied Serbia. For that purpose, special police and security service Detachment 1052 was formed with the task of removing, in utmost secrecy, the traces of mass crimes by the German occupation administration first in Belgrade, and then in other cities and towns.

At the Bubanj hill, prisoners were working on destruction of traces of the Nazi crimes, who were kept and fed in Niš concentration camp, from where the Nazis took them every day by trucks to work. Most of them were captured Italians who were killed and then burned in the end. Burning of corpses in Niš began approximately when destruction of traces of crimes in Janice near Belgrade started. According to data from the post-war Land Damage Commission, around 30.000 prisoners passed through the Niš concentration

camp during the occupation, and 10.000 inmates and prisoners from other prisons in the city were shot at Bubanj near Niš. The exact number of people who were shot could not be determined as the Nazis destroyed the traces of crime.

2. German military forces September-October 1944 and intensified anti-axial activity before the start of Niš operation

The Germans started organization of the military-occupation system in the Niš district on April 28th, 1941, when the Area Command 809 Niš was established in Niš. It covered territory of the former Niš administrative area, which is why it was called the Area Military-Administrative Command. Competence of the Area Command was of a military, administrative, economic and political nature, and included the former districts: Leskovac, Niš, Kruševac, Zaječar and Kosovska Mitrovica.

Hitler's commandment number 11 as of March 8th, 1944, regulated defense of populated areas at the occupied territory. Bulgarian units leave the Germans and already in September, the 1st Bulgarian Corps and the 5th Bulgarian army launch attacks on German troops, leaving the territory of southeastern Serbia and Macedonia. Their goal was to go to Bulgaria and place themselves under command of the Red Army, which was located near Sofia.

The Anglo-American aviation, in bombings on September 2nd and 8th, manages to completely demolish the Red Cross train station and ammunition transports intended for crews on the Danube. Russian-Bulgarian planes bombed the bridge on the Južna Morava river near the Mezgraja village on September 20th and attacked the main train station in Niš and the airport. By the end of September, the Russian airstrikes become more frequent.

In the beginning of October 1944, the German military and police units in Yugoslavia were everywhere on defensive. Regarding the allied

military formations, units of the Soviet 57th Army in cooperation with units of the Yugoslav 13th Corps operated in eastern Serbia. Initially, the German commanders believed that with military and police troops stationed along the Bulgarian border, and with the 7th SS Division "Prinz Eugen" in the Nišava Valley, as well as with announced reinforcements from Greece, they would defend the eastern Serbia territory and preserve the communication line, which from Skopje leads to Niš and Belgrade. This was extremely important for the German military forces, because, according to the plan, the Army "E" group, with more than 350.000 soldiers, should withdraw from Greece in that direction,. On October 1st, 1944, the newly formed "Miller" Corps Command took command of the 7th SS Division "Prinz Eugen" and the 1st Mountain Division Sector.

From the 7th SS Division "Prinz Eugen" forces, units with total of 10.500 men were brought to Niš until the end of September 1944. The units that secured the Area Command, the concentration camp, as well as other major facilities in the city supplemented those units. There were about 3.000-3.500 people in the Division reserve, about 40 guns and about 300 motor vehicles. The 7th SS Division "Prinz Eugen" headquarters was in Niška Banja. Upon arrival to the Niš area, the 7th SS Division headquarters planned to close all routes leading to Niš by occupying major strongholds. Therefore, on October 2nd, it sent one regiment-size group towards Vlasotince and another to Bela Palanka, in order to organize defense of the wider Niš area.

Soldiers, sergeants and officers who were securing the concentration camp or were stationed there as police personnel, after its disbandment, were re-assigned to the SS units. The concentration camp commander and chief of the Niš Gestapo, Eric Wieneke, was assigned to the 13th SS Regiment headquarters, which was part of the "Vigand" battle group, as an investigating officer, due to the fact that he was a lawyer as civilian. The same was the case with a number of Niš volksdeutchers. They all joined the German forces and later withdrew with them.

According to the post-war reports, German soldiers and SS members killed or shot 20 people during their stays in Niš villages in September 1944, on

charges that they were rebels, they were assisting rebels, carrying out courier and espionage tasks, having hidden weapons or fleeing from the German troops.

3. Creation of the Fatherland Front Army and first plan of the Niš operation

On September 2nd, 1944, the German command of the Southeast considered that any possibility of negotiations with the Bulgarians had failed, and prepared the arrest of the commanders of the 1st Occupying Royal Corps and the 5th Bulgarian Army, generals Asen Nikolov and Stoyan Stoyanov with their closer headquarters staff. At the same time, it was ordered to prevent departure of Bulgarian troops from Serbia and Macedonia, to withdraw forces of the German general who was still stationed in Sofia with crew troops, to introduce Special Command, to free internees and to destroy German military material. General Asen Nikolov was arrested on September 4th, and after two days, German crew troops were evacuated from Sofia and Plovdiv and arrived without any complications to Pirot. At the same time, Bulgarian divisions began to leave considerably the territory of Serbia, causing conflicts among the former allies. The Germans did not allow the Bulgarian units to withdraw and they prosecuted them. In such actions, the Bulgarian 24th and 25th Divisions were stopped north of Niš, while the division commanders were captured and detained. The 22nd Division turned 25 kilometers east of Niš from the main road and slipped away towards northeast. The 26th and 6th Divisions, with parts of the 24th Division, somehow managed to cross the Bulgarian border east of Leskovac and continue their march south. According to the Niš Area Command (Feldkommandature) 809 report, 822 Bulgarians and Romanians were captured

on the way back to their country from September 1st to September 6th. On that occasion, 620 rifles, 26 assault rifles, 17 machine guns, 68 pistols, 160 hand grenades, 66.000 infantry bullets, 17 passenger cars, 26 trucks and 12 vans were seized.

At the same time, major changes were taking place in Sofia. As early as September 9th, 1944, through armed struggle of the anti-fascist organization members (the Fatherland Front), the newly formed Bulgarian government demanded a ceasefire from the Soviet Union, promising to declare war on Germany as soon as possible. The government of the Fatherland Front, after seizing power on September 9th, issued a public Proclamation to the Bulgarian people condemning the previous monarcho-fascist government for forcing the Soviet Union to declare war on Bulgaria and urging people to join the fight against the fascist conqueror.

On the same day, the Soviet Supreme Command ordered to the Soviet troops commander Marshal Tolbukhin to suspend operations against the Bulgarian army and join the Third Ukrainian Front to fight against German forces in southeastern Serbia. On September 18th, new Bulgarian Fatherland Front Army joined the Third Ukrainian Front in order to declare general mobilization on October 1st for fight of the new Bulgarian army against the German Wehrmacht forces, so that unit strength of the Fatherland Front Army before the start of the Niš operation amounted to 574.000 people.

In the end of September 1944, talks were held in Moscow between Secretary General of the Bulgarian Communist Party (BKP) Georgi Dimitrov and Commander-in-Chief of the Yugoslav Partisan Forces and Secretary General of the Communist Party of Yugoslavia Marshal Josip Broz Tito. The agreement was reached for the Bulgarian army to take part in fight for liberation of the Yugoslav territory on the basis of equality of the Slavic peoples and friendly relationship between the Yugoslav and Bulgarian Communist parties. In this

regard, the first contacts between representatives of headquarters of the Yugoslav National Liberation Army (NOVJ) 13th Corps under the command of Colonel Ljubo Vučković and the Red Army Third Ukrainian Front under the command of Marshal Fyodor Tolbuhin regarding the use of Bulgarian units in the Niš direction, were held on September 22nd, 1944. On that occasion, tasks assigned to the Bulgarian 2nd Army under the command of major-general Kirill Stančev in the upcoming battles were specified. Headquarters of the newly formed 2nd Bulgarian Army was located in Pirot, and headquarters of the 13th Corps was in the Bari Čiflik village, 5 kilometers southwest of Pirot. The 13th Corps had about 30.000 fighters at that time, most of whom were armed with seized German weapons and partly of Anglo-American origin weapons obtained from the Allies by air.

The first joint plan for liberation of Niš and Leskovac was elaborated in Pirot. According to idea of the Third Ukrainian Front Headquarters, the Yugoslav forces were given secondary (auxiliary) role, and the General Staff of Serbia was ordered to issue orders to their units to start partisan warfare – by attacking the enemy background. The actions were supposed to start on October 9th, but the day of liberation of Niš was not planned. The General Staff for Serbia disagreed with such tasks, and lieutenant general Koča Popović flew to Craiova (Romania) on October 2nd, to present the problem and the Serbian General Staff ideas for the upcoming operation to Tito. After Koča Popović's intervention and negotiations with lieutenant general Sergei Biryuzov, Tito accepted the request of the Bulgarian delegation and agreed with their proposal that the Bulgarian army, for the purpose of its own rehabilitation and with involvement of its own army, would take part in liberation of Serbia, but for bearer of the south Serbia operation he designated units under Koča Popović's command. Nis was supposed to be liberated on October 10th.

4. Niš operation according to a new plan

As early as October 5th, headquarters of the Bulgarian 6th Infantry Division consisting of two lieutenants and six members of the Red Army, arrived in the Blato village, west of Pirot. The headquarters officers were under the command of Colonel Titov, who was appointed by the Soviet command in Sofia. From the Soviet military units, the 1st Guards Fortified Area and three aviation divisions were engaged for controlling the Nišava direction. These were far superior forces compared to the German enemy units. The very details of the joint action plan were elaborated on October 7th, 1944, in Pirot, after the return of general Koča Popović.

The Niš operation began on October 8th, at 8 a.m. On the first day, fights were not so intense, they also continued the next day, but again without any concrete results. After the General Staff for Serbia intervened, on October 11th, general Biryuzov visited the Bulgarian 2nd Army Headquarters and announced that he was not satisfied with the work of its divisions. The Army commander general Stoychev was criticized for lacking liaison with the divisions, for not informing on enemy forces in timely manner, for poorly using the artillery, for cutting off contacts with the NOVJ units, and so on. General Biryuzov ordered the Bulgarian divisions to force the attack on the set targets, and explicitly demanded that Niš had to be taken on October 13th.

The first days of operations were followed by crisis in the NOVJ units because of lack of artillery. That is why the Soviet Marshal Tolbukhin sent a radiogram to J.B. Tito on October 4th, 1944, at 2.30 a.m. in which he requires the Bulgarian troops to join in order to take Niš, because Commander of the 13th Corps, Colonel Ljubo Vučković, thinks that those forces cannot act independently due to weak armament, which Tito agreed with. Thus, the burden of fighting for liberation of Niš fell on the 2nd Bulgarian Army troops, which on October 13th, breaking the German external defense in direction of Pirot-Bela Palanka-Sićevo-Niška Banja, were situated on the eastern access routs to the city.

5. The last defense of the “Prinz Eugen” Division

Realizing that it would not withstand increasing pressure on the city from the east, headquarters of the “Prinz Eugen” Division planned to transfer its command post from Niš to Kruševac with thorough demolishion of communications, bridges, communication facilities and larger business facilities in the Morava Valley. Already on October 12th, the citizens who managed to escape from Niš reported that the Germans were slowly moving out of the city, that citizens were carrying away, from state institutions, things that the Germans left behind, as well as that the railway station in Trupale was set on fire.

Since the bridge on the Južna Morava river near Mramor village was destroyed, on October 11th the Germans brought their engineering forces and part of artillery to the right bank of the Južna Morava river in Mramor region, in order to build a new bridge. On the morning of October 13th, after the bridge on the Južna Morava river had been repaired, most of the German army, in wedge formation, embarked on a breakthrough from Niš to Merošina. At the forefront was a battle group reinforced with tanks and self-propelled guns. There were 10-12.000 soldiers, 17 tanks, 800 motor vehicles and about 100 animal-drawn vehicles in retreat across the bridgehead. The wounded were also evacuated from Paraćin (70), Ćuprija (50) and Kragujevac (700). Most of them were in Niš - more than 700, who were hospitalized in the Military Hospital (Kriegslazarett 602), and they were coming from the southeastern Serbia territory, where fighting had been ongoing since the beginning of September 1944. There is little information about the German wounded ones in the city. It is only known that they have been removing them from Niš since the end of September, and that new ones have been constantly arriving, so the approximate number is unknown. Kowalzik, the medical colonel, reported to the Corps commander general Miller on October 15th that all the wounded from Niš had been evacuated to Priština. On the night between October 13th and 14th, the Germans damaged all military

facilities, distributed the surplus food to the citizens and began pulling out anti-aircraft and heavy cannons and vehicles. Before that, the bridges were also damaged. The Germans also set on fire the building of the Main Post Office. At midnight between October 13th and 14th, when the protective troops defending the bridgehead were preparing to leave the city, the order arrived that the city had to be defended for one more day and the soldiers should be deployed to war positions. Fortifying of positions began at several points in the city and defensive lines were formed.

On October 14th, at 9 a.m., after short artillery preparation which did not cause much damage to the German defense, the 6th Bulgarian Infantry Division forces launched the attack on the entire front. Without any resistance, they entered Brzi Brod and Suvi Do. At about 10 a.m., the front parts of division encountered the first German defensive line at Ćele-kula (the Skull Tower). Bulgarian artillery succeeded in destroying two German machine guns, and after loosening their defense, the remaining German soldiers managed to escape to the nearby hill, near the Gabrovac village. The seven German soldiers, who survived fall of the first line of defense, rescued themselves by crossing the Južna Morava river and joining the main part of the forces that were pulling out themselves over the bridgehead.

Main part of the 7th SS Artillery Regiment, part of the 117th Anti-tank Division, Area Command 809 with its headquarters attached units, part of the 37th Anti-aircraft Regiment, command of the 7th SS "Prinz Eugen" Division, 13th SS Regiment and their background units, were completely mixed with combat groups that had already withdrawn from Niš, and on October 14th, as early as 11 a.m., that whole mixture of people and technique aimed at getting out of the hoop as soon as possible, under the southern slopes of Veliki and Mali Jastrebac mountains.

On the same day, units of the 22nd NOVJ Division exerted pressure on the German defense in the area from Gabrovac village to Bubanj, while some units managed to break into the city center at around 1 p.m. Due to that event and entry of the first forces into Niš, in the past historiography and opinion

journalism, the liberation of Niš was attributed to the fighters of the 22nd NOVJ Division while the very time of liberation was established to be 1 p.m. However, groups that managed to reach the city center were not combat groups but ordinary reconnoiters whose task was to perform reconnaissance of the situation, return to headquarters and inform the command on situation in the field. Fights for the city, with German protection forces, had just begun.

According to the old citizens of Niš recollections, the German soldiers gave strong resistance also in Obrenovićeva street, where the second defense line was located. At Marko Jelić's pharmacy, where one German unit was situated, a hidden sniper was firing thus causing losses to the Bulgarian soldiers who were going down Obrenovićeva street.

The Bulgarian 35th Guards Regiment stood out in the street fights. After seizing Crveni krst (the Red Cross), it was moving toward down town where the 15th Infantry Regiment had been chasing the Germans from Ćele kula. At the point between Crveni krst (the Red Cross) and Donji Komren, the Germans positioned several machine gun units, which accurately attacked the road. Not knowing that the city had not been completely liberated at Donji Komren access rout, the Soviet lieutenant-colonel Arsentjevich Andreyev was lethally shot, and later, with another fallen soldier of the Red Army, he would be solemnly buried at trg Kralja Aleksandra Karađorđevića (the King Alexander's Karadjordjevic Square).

According to the memories of contemporaries, Bulgarian and Soviet forces joined in the center of Niš, in Voždova Street, near the "Orient" Hotel. Then the first citizens began to come out, curiously watching the tanks, trucks and motor vehicles. The Bulgarian 6th Division commander Colonel Marceta Marchev, whose units took part in breaking the German defense lines, recorded in his memoirs that Bulgarian soldiers shouted with elation: "The Soviet soldiers are with us!"

The general Biryuzov also arrived in Niška Banja who supervised fighting for the city from the hill. The Bulgarian partisan Detachment "Gavril Genov"

also took part in the operations, and together with the 35th Infantry Regiment, was put in as reserve. In the 35th Regiment, women fighters especially stood out. On the north, the 23rd Serbian Brigade and parts of the 1st Guards Fortified Area entered Niš without any fighting, since the German units were mainly concentrated on defense at the western edge of the city, while only smaller protection patrol detachments remained in the other parts.

On October 14th, at 6 o'clock, the 10th Serbian Brigade, with wide firing formation, broke out into the area of Military hospital. Shortly afterwards, other brigades of the 22nd Division also entered the city. Previously, the 8th and 12th Serbian Brigades had overcome the Germans resistance at Gorica and Bubanj, seized the "Braća Ristić" Textile Factory and the barracks of the 16th Infantry Regiment, where they avoided explosion of mined objects in the barracks. One German artillery unit was located on the Turkish moats and one smaller unit on Markovo Kale. The Germans, however, withdrew. All major buildings were occupied and guards were placed in front of them.

In the area stretching from Mramor to Aleksandrovac and Jugbogdanovac, fierce skirmishes continued. Majority of the German 7th SS Division was still trying to break through to Prokuplje by force, but in the end, the "Prinz Eugen" Division was broken. 5.200 soldiers and officers were killed or missing, while 500 were captured and taken to Kruševac. After more than three years of German and Bulgarian occupation, Niš was finally liberated.

REPORTS ON THE LIBERATION OF NIŠ

The reports of headquarters and commands of the NOVJ on the

liberation of Niš on October 14th are very contradictory. All commanders of the headquarters and divisions, as well as commander of the General Staff for Serbia, arrived in Niš the day after the liberation and were not around during the final fightings.

On October 15th, 1944, the 22nd Serbian Division headquarters informed the 13th Corps headquarters that on October 14th, at 2 p.m., the liberation troops of the heroic Red Army, with the help of Bulgarian forces, had liberated Niš, that the German crew garrison was moving in the direction of Prokuplje and that at 4 p.m., forces of the 8th, 10th, 12th and 2nd Battalion of the Caribrod Brigade entered Niš. The report continues by stating that the 22nd Division is the only one in the city of partisan units, as well as that the Division commander is already in Niš.

Unlike the report of the 22nd Division headquarters, in operational Log of the General Staff for Serbia it was recorded that the 22nd Division exerted strong pressure from the Seličevica mountain towards Niš, came down to the Bubanj-Gabrovac line by noon, and making strong pressure on the city, acting jointly with the 6th Bulgarian Division, liberated Niš at 3p.m. Further the report states that the enemy mostly got out of Niš and fled in the direction of Prokuplje. About 300 German soldiers were killed in Niš.

In the report that was forwarded by the Chief of the General Staff for Serbia, general Rudolf Primorac, the Bulgarian 4th Division which was heading towards Niš on the right of the 22nd Serbian Division, in the direction of Ravna Dubrava-Gadžin Han, was shown as inactive unit. On the other hand, the general Primorac reports that Bulgarian 6th Division, which was operating from the east through Niška Banja in the direction of Niš, contributed greatly to quick crackdown of the German defense of Niš.

In a notice issued on October 15th by the Serbian General Staff to the head of the Soviet military mission, it says that the 22nd Division of the 13th Corps entered Niš from the south, on October 14th at 4 p.m.

Unlike the previous reports, participation of the 6th Bulgarian Division

in fighting for the city is not mentioned here.

On October 14th, political commissioner of the 22nd Division Živko Živković sends another report to the 13th Corps headquarters on the liberation of Niš. According to that report, all three brigades entered the city at the same time. At the end of the report, the following statement is made: “We do not know if there will be any pillage”.

From these contradictory reports, it can be clearly seen that the NOVJ headquarters did not coordinate or interact with each other in fighting for the city.

6. Entry of the National Liberation Army into Niš and beginning of new revolutionary government

In Yugoslav historiography, there was a common belief that Niš was liberated by the forces of the NOVJ 13th Corps. Thus, the newly appointed commander of the 22nd Serbian Division, colonel Ratko Sofijanić, upon arriving in Niš, asked the commander of the 10th Serbian Brigade when his men had arrived in the city, to which he received a reply that it was shortly before 1p.m. “So, you were the first to enter the city”, Sofijanić confirmed. On the other hand, the Bulgarian historiography attributed liberation of the city solely to the units of the Fatherland Front Army. One of the participants in fighting for the city and commander of the 6th Infantry Division, colonel Marceta Marchev, wrote that he saw the first NOVJ forces in the city only between 5p.m. and 6pm.

Even before the liberation of Niš, a question of who would be the commander of the city was raised. It should be a person who was a citizen of Niš, and the choice fell on Dragoslav Petrović Gorski. He was sent a dispatch to come to the District Committee, which was then situated in Gornji Krupac near Aleksinac. However, Petrović was captured by the White Army. He later escaped, but this prevented him from coming in time when Niš was being liberated.

Former major of the Royal Yugoslav Army, Blagoje Komnenović, was appointed the first commander of the city, who was directly subordinate to the General Staff of Serbia. He was dropped from an allied aircraft in August 1944 on the Radan mountain. He came from the Middle East troop command after he had accepted the People's Liberation War line.

In the evening and during the night, some members of the District Committee, the District People's Liberation Committee, the County Committee, the County People's Liberation Committee and the Command of the Niš Military District arrived in Niš. The first members of the District Committee who entered Niš were Anastasija Nata Jocić, Branko Popović, Dragoslav Petrović Gorski and Milan Vilić. The seat of the District Committee was in the "Union" tavern at trg Kralja Milana (the King Milan's Square).

Before the first dusk on October 14th, a battalion of the Niš District Command, numbering about 200 men, entered the city through the Fortress. The city was still in smoke, and food, clothing and ammunition storages were on fire. Occasional gunshots could have been heard coming from a group of Germans hiding in the underground tunnels of the Fortress, and even in the sewers. The battalion was immediately placed in the present building of the Historical Archives, and the Area Command held its first meeting that night. The most urgent tasks were to organize the economy and accommodation of the wounded, and at the same time, mobilization of young people for the front had to be carried out.

The first commissioner of the City Command, Branko Popović was appointed. Since Popović did not have a radio station or a spokesman at that time, the background units were used for inviting people to gather together in the main street the following day. Popović addressed them with the words: "Citizens of the City of Niš, I announce freedom! ..." At the end of the year, Radomir Bošković was appointed commissioner of the City Command.

From the partisan units, the first that entered the city was the 22nd division with its 8th, 10th and 12th Serbian Brigade. Later also arrived the 1st

Caribrod Brigade. The 8th brigade was stationed in the Army Headquarters building of the Fifth Army District (today, Command of the Serbian Armed Forces). The city had to be thoroughly searched and cleared of the remaining occupying soldiers.

The 10th Brigade, on its route of entering Niš took all German warehouses and placed guards in front of the bank, pharmacy, post office, hospital and other public institutions. All members of the Brigade headquarters and Battalion headquarters quickly secured all facilities significant for the population daily life. The first day, brigade units in Niš were deployed in private buildings along the Nišava river. The brigade collected war material in organized manner, which the German troops left everywhere around during their withdrawal. The brigade headquarters is located in the Men's Gymnasium building in the eastern part of the city (today, "Stevan Sremac" and "Bora Stankovic" gymnasiums). Military units were soon stationed there as well, while the Red Army soldiers were stationed in the neighboring Vožd Karađorđe Elementary School. Due to the increaded number of the Brigade soldiers, the Gymnasium building became too small. Only one battalion and anti-tank company remained in the Gymnasium building, while on October 27th, the majority moved, in the pouring rain, to the cavalry barracks on Crveni Krst (the Red Cross). The barracks were so neglected that it was necessary first to disinfect the premises and then to steam the clothes as well.

On the occasion of liberation of Belgrade, ceremonial events were held in Nis on the evening of October 21st. The feasting in the city and in the barracks lasted until deep into the night. The following day, on October 22nd, a military parade was held in the city, in which one battalion of the 10th Brigade also took part. Political commissioner of the 13th Corps Vasilije Smajević spoke to the fighters who gathered in the center of Niš about importance of the capital of Yugoslavia liberation. In the evening, a gala dinner was organized at the City Command for headquarters of all brigades and guests from other units and political and cultural life of Niš.

In the liberated Niš, the 1st Caribrod Brigade was stationed at Svetosavska

škola (Svetosavska School) (today "Učitelj Tasa" Elementary School), where it stayed until October 22nd the same year. The Brigade was also visited by Ratko Sofijanić, who was in the meantime appointed commander of the 22nd Division. Certain battalions in Niš were assigned various duties, mainly securing of state buildings and safeguarding of state property. The brigade was ordered to move from Svetosavska škola to the football playground of "Železnicar" Football Club on October 23rd. Soon the 8th Brigade also came to the playground.

The 13th Corps headquarters with the accompanying unit was stationed in the building of Učitelljski dom (the Teachers' Home) near today's Faculty of Philosophy. With the entry of the NOVJ forces, also arrives the Department for People's Protection (OZN) (secret police of the Yugoslav Communist Party), which was previously located in Gornji Krupac near Aleksinac and Cerje near Niš. OZN members were stationed in the former Special Police building, next to today's concrete bridge, at that time 13 Knjeginje Ljubice Street, and later (in 1945/46) it moved to the old Ured (District Office) building.

The Bulgarian 6th Division and parts of the Red Army were deployed in directions from which they entered Niš: the 6th Bulgarian Division at the Military Hospital, round Mostovska radionica and other surrounding buildings, and units of the Soviet Guards Fortified Area around the Niš Fortress. The Bulgarian army supplied its troops from Niš to other fronts. On October 22nd, the 12th, 13th and 18th Army Food Warehouse, 11th Army Petrol Warehouse and 11th Army Surgical Hospital from Niška Banja were evacuated. The Soviet aircraftmen were stationed in the building of the former Nazi concentration camp on the Red Cross.

After the liberation, the surgical ward of the partisan hospital moved from Soko Banja to Niš. It was headed by Dr. Nikola Đuknić, as chief surgeon.

The 13th Corps Military Hospital was stationed in the Military Hospital area which stretched to the Gabrovačka river. After its arrival in Niš, the 13th Corps Military Hospital grew into the Military Hospital Center 1, with bigger number of facilities. The hospital manager was Russian colonel Kirichenko, who was later replaced by surgeon Dr. Nikola Đuknić. The Military Hospital

Center consisted of six surgical wards (hospitals) scattered throughout the city: in the Surgical ward building, the Internal Medicine ward, the Civil hospital, the "Orient" Hotel, the Moravska banovina building (University building) and the "Park" Hotel. The wounded were mostly transported by railway, in freight wagons. The train would stop at the Gabrovačka river and the wounded were transferred to the admission ward.

For some short period of time, the Youth Battalion worked on preparation of two large pavilions at the Military Hospital for accommodation of the wounded.

Initial capacity of the Hospital was 900 beds. Due to large influx of the wounded, the number of beds increased constantly, rising to 1.260 at the end of December, while in the final offensive for liberation of the country it amounted to 1.933 beds. The role of the Niš Hospital Center 1 was much wider as it had to assist other military hospitals in the Niš Military District (Pirot, Vranjska Banja, Leskovac, Prokuplje, Aleksinac, Kruševac, Surdulica, Ozren, Knez Selo, Priština and other areas). Medical courses were established, staff redeployment was carried out, hygienic-epidemiological service was developed, and the like.

In the hospital protocol of the Niš Military Hospital, that is, the Niš Hospital Center 1 in the period from October 21st, 1944 to May 31st, 1945, number of 9.860 wounded and sick persons was recorded, of which 146 died. They were all buried in the Military Cemetery.

The Niš Hospital Center 1 was one of the largest hospital centers in Serbia and played very important role in treatment of the wounded and sick persons of all categories from the south of Serbia and fronts in Bosnia and Vojvodina, as well as in the training of medical staff and provision of professional assistance to hospitals in the territory of Niš Military District.

When it came to the State (City) Hospital, even before the city was liberated, the red flag and the state flag were displayed on the gate. The Hospital staff were incomplete because many had shied away from the bombings and fear that more fighting would follow in the very city. Immediately after the liberation, the Niš Hospital was ready to accept the wounded. Admission center

was also formed where the wounded from the front were transported every day.

On October 20th, 1944, the 11th and 12th Bulgarian Army Military Hospital was transferred from Niš to Niška Banja, while the 8th Army Hospital was transferred to Lebane. During the operations on Kosovo and Metohija, the wounded soldiers were admitted to the Hospital in Niška Banja and certain number of them also to the Army hospitals in Caribrod (Dimitrovgrad) and Kostinbrod.

Representatives of the Bulgarian Red Cross responded to the call of Yugoslav authorities to provide assistance in the form of medical doctors, medicines, instruments and hospital supplies. A large number of Bulgarian doctors and nurses served in Yugoslav Military Hospitals in Pirot, Niš and other cities that were liberated from the Germans. Wounded and sick Yugoslav fighters and citizens were also treated at Bulgarian hospitals in Sofia, receiving assistance from the Bulgarian Red Cross.

A particular problem in the liberated Niš was hygiene. From day one, shortages of water, soap, heating and more, put the city in serious danger of epidemic outbreaks. Thanks to the health section of the City National Liberation Committee, the infection was prevented. In addition to the hygienic-epidemiological team, several national infirmaries were established. One of the main ones was located in the District Office building (Ured). All physicians who were not in military units, performed the civilian medical service.

Seven days after the liberation, a meeting of the Steering and Supervisory Board of the Serbian Red Cross Society for the Niš District was held. A decision was made to dissolve the Red Cross administration, which worked during the German occupation, to form a new administration and to appoint the first Red Cross commissioner in the city.

7. Interregnum in the city and conflicts between the Bulgarian

and People's Liberation Army

The entry of Bulgarian forces into Niš was a surprise to many citizens and peasants who saw in them exclusively the occupier who arrested, mistreated and killed them during the occupation. There were cases when some of the locals recognized the former occupier among the liberators, and people were saying jokingly: "We enslaved you, we liberated you".

The very relations between the Yugoslav partisans and the Bulgarian soldiers, including many officers and non-commissioned officers from the 1st Corps whose members committed numerous crimes during their stay on the territory of occupied Serbia, were very specific. Thus, after the liberation of Svrljig, on October 13th, huge people's rally was organized at which representatives of the Bulgarian, Yugoslav and Soviet Army spoke. Colonel Ljubo Vučković, commander of the 13th Corps and representative of the local authorities Drago Nikolić spoke at the rally in Pirot, on behalf of the Yugoslav army, and on behalf of the Bulgarian army - Colonel Bojan Blgaranov and Lambi Danailov spoke.

Bulgaria developed extensive action to assist Yugoslav poor children and children who lost their parents during the occupation. The Central Committee at the National Council of the Fatherland Front offered to send 11.997 Yugoslav children to Bulgaria for recovery.

In the joint, several-weeks fighting in the Eastern Macedonia territory, in the wider region of Niš and Kosovo and Metohija, i.e. in Niš and Kosovo operation, 2.015 members of the Bulgarian Fatherland Front Army were killed. Their remains were exhumed and buried on October 27th, 1963 in a memorial ossuary in Niš (next to the, then, Correctional Facility), with the highest military honors and in the presence of representatives of the Federal and Republic Executive Councils, representatives of the Bulgarian government, district and municipal assembly, veterans' organizations and citizens of Niš. During the very operation, the Soviet general Biryuzov recorded that in the October fighting, Bulgaria had engaged 189 attack aircrafts and tactically maintained liaison with

the 1st Guards Fortified Area headquarters during the liberation of Svrljig and Niš.

The colonel Marchev will record that he and his soldiers were greeted with great enthusiasm by the citizens. Even before their arrival in the town, Bulgarian soldiers were welcomed as liberators in Jelašnica village. The peasant women were bringing corn pie, salt and bread while peasant men brought brandy. Finally, the general Koča Popović himself had praised Bulgarian troops for their contribution to operations for the city liberation.

During the Niš operation, and especially after the liberation of Niš, some Bulgarian units treated poorly the Serbian people and their property, which caused even armed conflicts. A series of documents from that period, mostly from partisan sources, indicates that the Bulgarian soldiers were looting people, taking the war pillage, and that Bulgarian commanding officers justified such actions by saying that they had fought and that the war pillage had to belong to them. “We need the loot to be ours in order to increase the morale of the soldiers …”, writes in his dispatch the commander of the Serbian General Staff that was addressed to the (Yugoslav) General Staff i.e. to J. B. Tito.

Immediately upon entering the city, Bulgarian officers and soldiers left the line and scattered around, all over the city. There was grabbing of everything that could be moved, ripped off, taken out and carried away. They were breaking into military warehouses in the Fortress, where the guards had not yet been deployed, and taking away ammunition, sugar, flour, cans and war equipment. Bulgarian officers intercepted people on the street and took bicycles from them, declaring them to be the war pillage. Some soldiers broke into apartments, took carpets, record players, art paintings, linens, maidens’s clothes, removed bulbs, ripped out bulb holders, collecting lamps and leaving havoc behind. The people were coming to the NOVJ headquarters and complaining about actions of the Bulgarian soldiers.

Partisan fighters kept watch in front of some houses, because even the

lives of individual residents were not protected from some Bulgarian soldiers. One unit of the 8th Serbian Brigade fighters was guarding a factory of scarves and šamija (headscarf in Turkish), owned by Hrant Muncian. The factory was on the right bank of the Nisava river, between the railway and the pedestrian bridge. Some guards had to repel the Bulgarian assaults by machine guns.

In Niš itself, conflicts occured in almost all warehouses. In some places, despite the presence of commanding officers and guards, the Bulgarian officers and soldiers were breaking into warehouses and taking away the material. On October 15th, units of the 22nd Serbian Division clashed with Bulgarian units that were looting warehouses and everything they thought they could grab. Lieutenant Stoyanov from the 6th Bulgarian Infantry Division was shooting from a rifle round the city, as well as many other Bulgarian soldiers and officers. On October 16th, four Partisan soldiers were wounded in one such shooting, while one Bulgarian soldier was killed on the Nišava Bridge near the Fortress. Such situation in the city seemed devastating to the recently liberated people.

Soldiers of the 6th Infantry Division, while they were seizing the pillage from the guards, were saying that they were the masters of Niš, that they had fought for it, liberated it and that all the pillage belonged to them. Commander of the Serbian General Staff Koča Popović demanded from the leadership of the Bulgarian 2nd Army to order its soldiers to cease looting and violence. Since there was no result of meeting the demand, Koča Popović demanded from the General Staff of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia that Bulgarian army leave Serbia and withdraw to Bulgaria as soon as possible. The supreme commander, agreeing that such behavior of the Bulgarian 2nd Army was unacceptable, on October 17th ordered the Serbian General Staff that Bulgarian troops should leave Niš immediately and requested the Soviet command to stop the Bulgarian troops from moving towards Kosovo and leave the territory of Serbia, unless they change their attitude towards units of the National Liberation Army and the Serbian people.

8. People's rallies in the city

In Niški narodni list (Niš National Gazette), which was published three days after liberation of the city, an anonymous reporter reports on a large national rally at the Monument to the Liberators of Niš, where around 7.000 citizens and peasants gathered together on a sunny October day. The reporter saw on this occasion a "sea of flags", written slogans and large portraits. On the same day, a gala dinner was held in the hall of the "Russian Tsar" Hotel, for 200 guests among whom there were also representatives of the Allied missions.

Several days after the liberation, the first mass rally was held in the town center. During the liberation of the city, a few hours later, an attempt was made to gather people together, but without any success. Most of the citizens were in the surrounding villages, fleeing from the Allied bombings and devastations, some of them expressed distrust and fear of the new authorities and did not leave their houses and apartments until other people got informed. A group of thirty activists of the National Liberation Movement (NOP) from Niš gathered to great the liberators and liberation.

On the first big rally, Secretary of the Niš District Committee Branko Popović and the 13th Corps political commissioner Vasilije Smajević. It was the event, but also the first working agreement regarding tasks for rebuilding the city and helping the front for final liberation of all parts of the country.

On Saturday evening, according to a chronicler of the time, after receiving news that Belgrade was liberated, a large one-kilometer long torch relay was arranged, which passed down the main streets with two music bands. The following day, on October 21st, a mass rally was held on the occasion of the liberation of Belgrade, from a balcony across the former Belgrade Department Store. At the same rally, representative of the Serbian General Staff lieutenant colonel Momčilo Marković, member of the National Committee for Liberation of Yugoslavia (NKOJ) Emanuel Čučkov, member of the Soviet military mission in the city colonel Paramushkin, representative of the Bulgarian Fatherland

Front major Kiril Stanchev, representative of the English military mission Major Hanneken, member of the District People's Committee Slavoljub Petrović Đera, Niš industrialist and City Committee representative Lazar Tomić, member of the Main Board of the Antifascist Women's Front Anastasija Nata Jocić and youth representative Dragomir Stojanović Vojkan spoke to the people. At the same rally, general Ljubo Vučković received the Soviet Order of Suvorov.

9. Life in the city is restored

When the units of NOVJ, the Red Army and Bulgarian Fatherland Front Army entered Niš on October 14th, 1944, they found a completely demolished city where nothing worked: electrical wiring was broken, water supply network did not work, bridges were mined, railroads were destroyed and telephone lines were cut off. That is why the most urgent repairs and installment of electricity and water supply network began on the first day after the liberation. The green market started working, hotels, shops, restaurants and handicraft workshops were re-opened, and production was initiated in factories.

According to incomplete data, the economy and citizens of Niš suffered mate-rial damage in the amount of Democratic Federal Yugoslavia Dinars 2.931.398.000. Particularly heavy blow was dealt to the Niš economy during the Allied bombings. 500 people were engaged in clearing the rubble and filling craters made by aircraft bombs, who were engaged by the City National Liberation Committee. The direct consequence of the bombing was high percentage of destroyed houses and buildings, which was a particular problem. 1/7 of over 10.000 residential buildings, which the city had before the war, were then destroyed. The number of people experiencing housing problem was extremely high. Also, the very building of the City National Liberation Committee (today the building of the National Library) was demolished - water was leaking from the attic, while all the windows were broken.

Clearing of the clogged streets and sidewalks also began from first days

of liberation. National authorities, in cooperation with civic organizations and youth, launched a broad action to normalize traffic in the city as soon as possible. The Local Committee of the United Federation of Anti-Fascist Niš Youth was established. Already at its first meeting, that committee made the decision to organize youth work battalions in order to carry out emergency work on reconstruction of the city, as well as on putting the tramway tracks back in service and clearing the rubble wherever needed, while some time later, working brigades of high school students and youth from city area also got involved.

The most unfortunate situation was in the railway workshop. This important industrial facility became the target of both German and Allied aircrafts on multiple occasions and was completely destroyed. The bridge workshop was also found in ruins. It was particularly badly damaged during the occupiers withdrawal, when they placed mines in the roof structure. The "Red Cross" stokehold was bombed several times during the war. It also suffered the most damage during the enemy withdrawal, when the hall and all facilities in it were mined: locomotives, wagons, switches and more. The stokehold resembled a real fire scene.

Cultural and educational institutions were also not spared. Out of nine schools that had operated during the occupation, not even one remained undamaged, while two schools were so much ruined that they could not be used. The District People's Committee has issued the order that all teachers who want to work should submit applications for appointment. All Niš high school teachers responded to this order. The teachers' conference was held in the National Theater building where the beginning of regular classes was discussed.

After the liberation, there were 17 schools in Niš: 7 elementary schools with 3.193 students, 3 gymnasiums with 2.887 students, 2 secondary schools with 280 students and five lower vocational schools with 1.181 students, which makes total of 8.577 students and 296 teachers. Enrollment of students was done from November 1st to November 6th, but due to great difficulties, the schools were not able to start regular classes. That would become possible only in February 1945.

With regard to cultural institutions, the National Museum suffered the most damage. The Christodulus' House was demolished by a direct aircraft shot - the museum building that was more than 120 years old and represented a rare example of old Balkan architecture. More than half of the material has disappeared with the building, while only 25% of the material has been preserved from the ethnographic collection. Many artifacts of invaluable value that used to be in the museum were hidden from the German and Bulgarian army and kept with respectable Niš families - associates and friends of the museum.

The first cinema performance was played at Zanatski dom (the Crafts House) on October 24th, and the film "Defeat of the Germans under Moscow" was on. Three days later, the "Europe" cinema was opened with premiere of the Soviet film "Secretary of the Regional Committee". Soon, both American and Soviet films could be seen in other Niš cinemas. The theater announced its regular work as early as October 28th, 1944. Since the first days of liberation, its hall has been used for various conferences and arrangements, as well as its stage for performance of General Staff for Serbia cultural and educational group. At the end of the month, an open call was launched for young people with desire and sense of theater work to contact the theater management. They immediately started with rehearsals of the Chekhov's "Jubilee", which was performed on the anniversary of the October Revolution. The People's University was founded on November 9th, 1944, and, at the end of the month, Russian and English language classes began to be taught there. The District Office of Workers Insurance began operating on November 20th, 1944. Preparations have begun for opening of the National Library, which will start working in March 1945. Also, the first arrangements were made for reorganization of the sports clubs. In mid-December 1944, the Workers Cultural-Amateur Society "Abrašević" renewed its work, and in the second half of December the "National Bookstore" was opened and the first exhibition of painting and sculpture works, photographs and press was organized in the Teacher's Home hall. At the beginning of January 1945, the Workers Home was opened after 17 years, and the same year, on March 25th, the House of Culture was opened.

In the leather factories and the "Balkan" factory, production started

almost immediately. In the first days of November, the factories supplied the army with processed leather for fifteen thousand pairs of footwear and produced leather for the artillery units needs.

The textile factory "Mita Ristic and Sons" also started production several days after the liberation. At the Tobacco Factory, on October 23rd, there was organized work on clearing the rubble, repairing machinery, collecting scattered tobacco in departments. The first quantities of cigarettes were produced on November 18th, 1944 and donated to the wounded by the end of the same year. By then, all the machines were repaired and all departments were ready to operate.

10. Exhumation of the last group of executed prisoners

In the liberated Niš, on October 30th, 1944, a City Commissioner Office was established in order to determine crimes of the occupier and its collaborators. The Commissioner Office headquarters were located in Lešjaninova Street, where citizens used to come every day to report the occupier crimes. During its work, the Commissioner Office distributed thousands of crime description forms. It operated until October 1st, 1945, and during that time it received 1.915 reports, recorded 636 criminals and 1.666 crime victims.

According to the same reports (incomplete), in the city of Niš territory (in 10 regions), the German and Bulgarian soldiers killed 396 persons the during the occupation, while 53 persons died later as a result of torture. More than 1.000 were taken to be prisoners of war, 516 in Niš and other concentration camps, 277 for internment, and 493 for forced labor in Borski Rudnik (Bor mine) and elsewhere. During the war, 1.203 Niš citizens were arrested. Since the German bombing in April 1941, 74 Niš citizens had been killed. Data on casualties are incomplete as many did not report the disappearance, death, arrest, internment

or sufferings after the Anglo-American and Russian-Bulgarian bombings, but also the tribulations that followed the liberation, coming from the new revolutionary authorities.

The Germans officially disbanded the concentration camp on the Red Cross on September 14th, 1944, when they shot the last group of prisoners. The last inmates were taken out of the camp circle at noon and went towards the town field. Guards from the towers fired the machine guns and killed all the inmates. The heavily wounded inmates were hit by German escort soldiers. The victims were buried in deep craters made by the Allied air bombs. The families of the victims lived in incertitude until the exhumation. They knew of their loved ones only if the parcels they sent were received by the inmates. They were allowed to send the parcels until mid-September. Afterwards, they were unable to find out anything more about their loved ones. Although 40 days had passed since the crime was committed, it was very difficult to perform identification. The victims' faces were mutilated and deformed. Particularly difficult were moments of exhumation of the corpse of young student Mila Đorđević, lady-teacher Ljiljana Novaković and Olga Bogdanović. Many other victims were also identified at the time. Ten of them were women and 26 were men.

During exhumations of the last group of executed inmates, on October 26th, 1944, the commission that participated in it, for the first time after liberation, saw what the Nazi concentration camp on the Red Cross looked like. On this occasion, the Niš photographer Đorđe Vasiljević and cinematographer Miroljub Stošić, for the needs of the City Command film section, also made a short film, which will later be presented as evidence at the Paris Peace Conference.

The photographer Tonić, a post-war worker at the Antituberculosis Dispensary in Niš, was among the present people. Dr. Dimitrije Marčetić, a retired judge, was present as an expert witness and he also worked with the commission during the excavations on Bubanj. Stoiljko Stoiljković, a correspondent of "Politika", was present as member of the War Crimes Commission. This same commission also exhumed the victims in Đuzine livade. The bodies were buried in Pantelejsko groblje Cemetery.

The commission had the least success in excavations on Bubanj. No bones or any visible traces of corpses or items were found on this site. Several bones were found, one male shin bone, one female forearm, one dark blue umbrella, a small detail of men's underwear, two cigarette boxes which were destroyed because the pits were covered with quicklime. The commission was unable to obtain any visible documentation that would more specifically address executions (by shooting) on Bubanj, although it tried to exhume corpses or find something else. The Germans skillfully camouflaged it, destroying any clues that could serve as any kind of documentation and evidence.

11. Persecution of ideological opponents

End of the occupation has brought joy to the citizens because of freedom and cessation of the occupier's many-years torture, the Allied bombings and devastation, but their concern for the future has not ceased. Even while people were dancing national dances on the streets and the city was rising from the rubble, the new government began cruel struggle against its political opponents.

The new authorities started with the first arrests in the city October 15th. In the 8th Brigade headquarters report, which was forwarded to the 22nd Serbian Division headquarters, the first intelligence actions were mentioned which aimed at identifying the opponents. Large number of the new authorities opponents managed to cover up and avoid arrest. However, the City Command issued posters - public announcements, inviting all participants in enemy formations to report to the command. Otherwise, they were facing the death penalty. Thus, many officers, non-commissioned officers and ideological opponents were arrested fraudulently. The arrested were brought to numerous prisons that existed in the city. Most of them were downtown. In Nisimova palata (Nisim's Palace) building in Obrenovićeva Street, secondary school and

gymnasium students were detained, while officers were transferred from the City Command prison to the Penitentiary Institution.

In major arrests made around the city, there were arrested the Niš municipality mayor, District mayor, all directors who were succeeding one another at Niš gymnasiums, and even the retired director of the Trade Academy or the chiefs of railway stations in the city and the Fifth Section for railway maintenance were not spared. The photographer Đorđe Vasiljević was also arrested, charged with acquiring property and possession of gold, regardles that he was filming the first film journals, for the needs of the NOVJ Film Section, including "The Liberation of Niš", on a 300-meter-long tape and whose rich documentation was not released by the post-war authorities. The repression skipped some prominent people who assisted the liberation movement during the war, those who managed to leave from the city in time, or those who found some common ground with the new revolutionary government.

The mass shootings began, without trial and written verdicts. Until the end of October 1944, the shootings were carried out by the army (People's Defense), and from the beginning of November until February 20th , 1945 - OZN. The wave of mass extrajudicial liquidations was halted by the order that the arrested should be tried before military courts, beginning from February 1945.

The seat of the Niš Military District Military Court was in Niš, which covered both the Kruševac and Pirot Panels and pronounced the first instance verdicts which were upheld or corrected by the Higher Military Court, seated in Kragujevac. The prison of the Military Court was located at 1 Karadžićeva Street, in the requisitioned villa of Nis industrialist Miodrag Mišo Milojković, and the vey trials were conducted at the house of the pharmacist Jela Milovanović. Sometime later, the 21st Division Military Courts and the Army Court were opened. In addition to the military courts, there were also seats of the County People's Court in the building of the former County Administration

Office (23 Voždova Street) and the Court for Trial of Crimes and Offenses against Serbian National Honor (42 Kralja Prvovenčanog Street), imposing temporary sentences or loss of Serbian national honor on certain time period.

Under the guise of fight against enemies of the people, war criminals and war winners, people were deprived of their houses, apartments, shops and cash deposits in banks, while the fictitious indictments were filed or judgments were reached later, on the basis of which their movable and immovable property was confiscated.

NOVEMBER 7TH

November 7th, 1944 was marked by celebration of the twenty-eight-years anniversary of the October Socialist Revolution. On that day, the streets of Niš were flooded with red workers', Yugoslav and Soviet flags, and portraits of Stalin, Lenin, Marx and Tito. There was no indication that a fight between the allies would take place over Niš on that day, marking the unofficial beginning of the Cold War.

In the morning hours, a friendly football game was played between the football teams of Niš and the 22nd Serbian Division. A large people's rally was to be held at 12 o'clock in front of today's National Theater building of where the stage was already set. General Ljubo Vučković, commander of the 13th Corps of NOVJ, accompanied with his staff officers, followed by the City Command and representatives of the City and District National Liberation Committee passed through the gathered citizens. The rally was attended by members of the Bulgarian, Soviet and English military missions which were at the City of Niš Command.

Few minutes after the beginning of the rally, about 12:25 p.m. the first

explosion from the direction of Aleksinac were heard. A long column of the Red Army 6th Guards Shooting Corps that was moving toward Belgrade was attacked by 12 American P-38 “Lightning” fighters on the Niš-Aleksinac road, near Čamurlija and Katun villages. On that occasion, the Corps Commander - general Kotov, Chief of the Corps headquarters - major Naumov, and Assistant Chief - major Nazarov were killed, together with 31 soldiers, while 37 Red Army soldiers were wounded, and large number of vehicles was almost completely destroyed.

The Soviet aviators, who were supposed to take part in the ceremonial parade in the city, saw in the sky thirty planes ready to attack. At first, they thought they were German. At the airport, explosions were heard one after the other. They soon realized that the American pilots were attacking. At 1 p.m., the commander of the Soviet 17th Air Force, General Sudec, ordered the pilots of duty aircrafts at the Niš airport to take off and respond to the attack. A group of nine fighters from the 288th Airborne Division took off immediately. The American fighters then came after the Soviet fighters, and the air combat began over the Penitentiary Institution (today the Niš Correctional Institution).

Three American aircrafts were shot down in that air combat. The first aircraft crashed down one kilometer southwest of Nis. It was hit by the air defense from the airport. The aircraft and the pilot completely burned out. Another plane crashed one kilometer northeast of the airport. The pilot was killed in the also-burned plane. It was shot down by the lieutenant Serdyuk, who was attacked by two “lightings” after he had taken off, but was able to hit the Lieutenant Bruer’s aircraft. The same pilot managed to hit another “lightning” that left from the combat because it was damaged. The last third aircraft fell down eight kilometers north of the airport. The aircraft burned down, but the pilot saved himself by jumping out of it earlier. He fell on the road where he was captured by the Soviets and taken to Niš for questioning. He was detained at the former County Court prison, across the Theater. However, Major Sircov ordered his transfer to the nearest English military mission. He will record in his memoirs

that he was forced to do so after receiving orders from Colonel Padamushkin, the head of the Soviet Military Mission in Niš. Two more aircrafts were hit in the same skirmish, but somehow managed to keep on track. All victims of that conflict were from the 95th Fighter Squadron based in Foggia (Italy). They were Lieutenants Eldon Colson and Philip Bruer.

The Soviets lost three aircrafts and two pilots in the same air combat, while lieutenant Zhestovsky, though wounded in the leg and arm, jumped out of the aircraft with the parachute in time and thus survived. He recovered at the hospital. His plane crashed and burned in the area of Kamenica village. Viktor M. Sipulia and Dmitry P. Krivonogih lost their lives. A solemn funeral was arranged for the fallen Soviets.

Niš welcomed the New Years Eve 1945 illuminated by burst-fire coming from automatic weapon fire. The hope of better and happier future suppressed the traumatic memories of the war and life went on.